

БАРТЕК-ПЕРЕМОЖЕЦЬ

i

Героя мого звали Бартек Словікале тому, що він мав звичку витріщати очі, коли до нього звертались, то сусіди називали його Бартек Витрішкуватий. З соловейком же у нього не було нічого спільного, зате розумові здібності та надзвичайна наївність накликали на нього ще й прізвисько Бартек Бовдур. Це останнє було найпопулярнішм і, напевне, тільки одне воно перейде в історію, хоч Бартек мав ще й четверте, офіційне. Тому, що для німецького вуха між словами "чловєк"² і "словік" немає ніякої різниці, а німці люблять в ім'я цивілізації перекладати варварські слов'янські назви на культурнішу мову, то свого часу при складанні військових списків відбулася така розмова:

— Як тебе звати? — спитав офіцер Бартека.

— Словік.

— Szloik?.. Ach! Ja, gut³.

I офіцер записав: "Mensch" *.

Бартек був родом з села Пригнобленого; такі назви сіл дуже поширені в Познанському князівстві та в інших землях Речі Посполитої. Крім землі, хати та двох корів, був у нього ще рябий кінь та жінка Магда,

1 По-польськи це слово означає соловейко.

2 "Людина" (польськ).

3 Члоік? Ага, добре! (Нім.)

4 "Людина" (нім.).

Завдяки такому збігові обставин він міг спокійно жити згідно з мудрістю, висловленою в віршику:

Рябий кінь і жінка Магда, Що бог схоче, то і так дасть.

І справді, життя його складалось саме так, як бог дав, але коли бог дав війну, Бартек таки добре зажурився. Прийшло повідомлення, що треба йти до війська, треба було кидати хату, землю і все віддати на жіночу опіку. Люди в Пригнобленому взагалі були бідні. Бартек взимку, бувало, ходив на фабрику і там підробляв собі на господарство, а тепер що буде? Хто його зна, коли та війна з французом скінчиться? Магда, прочитавши повістку, почала клясти:

«— А щоб їм не жити на світі! А щоб їм очі повилазили... Хоч ти й дурноверхий, а проте мені жаль тебе. Французи тебе теж не помилують: або голову, одрубують, або щось іще!..»

Бартек відчував, що жінка правду каже. Французів він боявся, як вогню, та й себе теж було жаль. Що йому ті французи зробили? Чого йому йти на ту страшну чужину, де немає жодної доброзичливої душі? Коли сидиш у Пригнобленому, то здається, що воно ні сьак, ні так, як звичайно в Пригнобленому, а як сказали йти, то одразу стало зрозуміло, що вдома краще, ніж десь в іншому місці. Та вже нічого не допоможе, така його доля, треба йти! Бартек обняв жінку, потім десятирічного Франека, потім плюнув, перехрестився і вийшов з хати, а Магда — за ним. Прощання було не дуже чуле. Магда і хлопець хлипали, а Бартек повторював: "Ну, годі, годі!" — так вони вийшли й на дорогу. І тільки тут побачили, що у всьому Пригнобленому діялось те саме, що й у них. З усіх хат надвір висипали люди. На вулиці повно призваних. Вони йдуть до залізничної станції, а жінки, діти, старики й собаки випроводжають їх. Призваним тяжко на серці, є вже й п'яні напочаток; декотрі з молодших курять люльки, декотрі співають охриплими голосами:

На руці Скжинецького перстень не блищатиме, Бо вже він шабелькою більше не махатиме.

Деякі німці з пригноблених колоністів з переляку співають "Wacht am Rhein" Вся ця строката різнобарвна юрба, серед якої поблискують жандармські багнети, посувається попід тинами за околицю села з криком, гомоном, галасом. Жінки обіймають своїх "солдатиків" за шию й лементують; якась бабуся показує жовтого зуба і погрожує кулаком кудись у простір. Деякі проклинають: "Нехай вас бог скарає за наші сльози!" Лунають вигуки: "Франеку! Касько! Юзеку! Бувайте здорові!" Гавкають собаки. В костьолі дзвонять дзвони. Ксьондз читає заупокійні молитви, адже не один з тих, що йдуть зараз на станцію, не повернеться. Війна забирає всіх, та не всіх віддає назад. Плуги поржавіють на полях, бо Пригноблене оголосило війну Франції. Пригноблене не може згодитися, щоб Наполеон III взяв гору, воно також уболіває за долю іспанського престолу. Відлуння дзвонів проводить юрбу, що вже вийшла з сільської вулиці. Ось вона минає фігуру з розп'яттям: шапки й пруські каски злітають з голів. На дорозі здіймається золота курява — день ясний і погідний. По обидва боки шляху досягаюче збіжжя шелестить важким колоссям і вгинається від поривів легкого вітру. В блакитному небі висять жайворонки й заливчасто щебечуть.

Станція! Юрба все більшає. Тут уже є призовані з Кривди Верхньої, Кривди Нижньої, з Розоренців, з Недолі, з Нужденного. Метушня, галас, шарварок! Стіни на станції обліплені відозвами. Вони сповіщають, що війна провадитиметься "за віру і вітчизну", що

"Варта на Рейні" (нім.).

Landwehr¹ піде боронити сім'ї, жінок, дітей, хати й поля, яким загрожує ворог. Французи, видно, особливо заповзялись на Пригноблене, на Кривду Верхню, Кривду Нижню, на Розоренці та Нужденне. Так припаймні здається тпм, хто читає відозви. До станції прибувають все нові юрби. Дим від люльок у залі такий густий, що за ним не видно

оголошень. В галасі нічого не розбереш: всі ходять, гукають, кричать. На пероні чути слова німецької команди: уривчасті, тверді, рішучі.

Лунає дзвінок, потім свисток. Здалека чути тяжке дихання паровоза. Все ближче, виразніше. Здається, наближається сама війна.

Другий дзвінок! Всі здригаються. Якась жінка гукає, мабуть, до свого чоловіка: "Вітольд!" Жінки підхоплюють слово, і в їхніх вустах воно вже звучить по-іншому: "їдуть!" Якийсь особливо пронизливий голос репетує: "Французи їдуть!" І вмить паніка по- / ймає не тільки жінок, а й майбутніх героїв Седана. Юрба завирувала. Тим часом поїзд спиняється перед вокзалом. В усіх вікнах видно кашкети з червоними околичками і мундири. Війська в вагонах, як мурах. На вугільних платформах чорніють похмурі гармати з довгими стволами; над відкритими вагонами їжиться цілий ліс багнетів. Солдатам, видно, наказано співати, бо весь поїзд аж двигтить від сильних чоловічих голосів. Силою й могутністю віє від цього поїзда, якому кінця-краю не видно.

На пероні починають шикувати рекрутів; хто може, ще раз прощається. Бартек махнув ручищами, наче вітряк крилами, витріщив очі.

— Ну, Магдо, бувай здорова!

— Ой бідний мій чоловіченьку!

— Вже ти мене більш не побачиш!

— Ой, не побачу більше!

Пруське резервне військо (чім.).

— І нічого не вдієш!

— Хай тебе матір божа стереже і боронить...

— Будь здорова, пильнуй хати. Жінка з плачем обхопила його за шию.

— Хай тебе бог наставляє.

Надходить остання хвилина. Вереск, плач і лемент жінок на кілька хвилин заглушує все. "Бувайте здорові! Бувайте здорові!" Але ось солдати вже відділені від безладної юрби: вони утворюють чорну збиту масу, котра формується в квадрати, прямокутники і починає рухатися з чіткістю і точністю машини. Лунає команда: "Сідай!" Квадрати і прямокутники ламаються посередині, втягуються довгими вузькими смужками до вагонів і зникають у їх глибині. Вдалині свище паровоз і викидає клуби сивого диму. Тепер він дихає, як дракон, пускаючи під себе струмені пари. Жіночий лемент зливається в один суцільний зойк, сягаючи найвищої межі. Одні затуляють очі фартухами, другі витягують руки до вагонів. Плачливі голоси вигукують імена чоловіків і синів.

— Будь здоров, Бартеку! — волає знизу Магда.— Та не лізь туди, куди тебе не просять! Хай тебе матір божа... Прощавай! О господи!

— Пильнуй хати! — озивається Бартек.

Ланцюг вагонів раптом здригнувся; вони стукнулись один об одного і рушили.

— Та пам'ятай, що маєш жінку й дитину! — гукала Магда, тюпаючи за поїздом.— Прощавай, во ім'я отця, і сипа, і святого духа. Будь здоров!..

Поїзд ішов усе швидше, везучи воїнів з Пригнобленого, з обох Кривд, з Недолі і з Нужденного,

В один бік повертається до Пригнобленого Магда з юрбою жінок і плаче, в другий бік світу рветься в сиву далечінь поїзд, наїжений багпетами, а в ньому — Бартек. Сивій далині не видно кінця-краю. Пригноблене теж лише мріє. Тільки липа сіріє та шпиль костьолу мигтить золотом, по ньому грає сонце. Незабаром і липа розпливлась, а золотий хрест світився, як блискуча цятка. І поки вона ясніла, Бартек весь час дивився на неї, а коли згасла, його пойняла невимовна журба. Напала на Бартека німеч, він відчував, що гине. Тоді він став дивитись на унтер-офіцера, бо, крім бога, не було над ним вищої влади. Що тепер з ним станеться, то вже клопіт капрала; а Бартек нічого не знає й нічого не розуміє. Капрал сидить на лаві й, затиснув-ши між коліньми рушницю, курить люльку. Дим раз у раз, мов хмара, пропливає перед його сердитим і похмурим обличчям. На це обличчя дивляться не тільки Бартекові очі: дивляться на нього всі очі з усіх закутків вагона. В Пригнобленому чи в Кривді кожен Бартек чи Войтек сам собі пан, кожен мусить думати про себе й за себе, а тепер на це є капрал. Скаже їм дивись праворуч — дивитимуться праворуч, скаже ліворуч — дивитимуться ліворуч. Кожен питає його поглядом: "Ну, а що з нами буде?" А він і сам знає стільки, скільки й вони, і радий був би, щоб якесь начальство дало йому відповідний наказ або роз'яснення. Зрештою ці селяни явно бояться про щось питати, бо зараз триває війна з цілим апаратом військових судів. І що там можна, а чого не можна — невідомо. Принаймні невідомо їм, але їх лякає самий звук таких слів як Kriegsgericht яких вони навіть добре не розуміють, а через те ще більше бояться.

В той же час вони відчують, що цей капрал їм ще потрібніший, ніж на маневрах під Познанню, бо він один усе знає, він за них думає, а без нього ні кроку. Тим часом капралові, мабуть, набридло тримати рушницю, і він кинув її Бартекові. Бартек спритно вхо-

Військовий суд (нім.).

пив рушницю, затамував дух, витріщив очі й дивився на капрала, мов на райдугу, проте мала йому від цього втіха.

Ой, мабуть, щось погане чути, бо й капрал, як з хреста знятий. На стапціях спів і крик; капрал командує, метушиться, лається, щоб показати себе перед начальством, але, як тільки поїзд рушить, всі затихають і він затихає. Для нього тепер світ теж має дві сторони: одна ясна і зрозуміла — це його хата, жінка і постіль; друга темна, без просвітку темна — це Франція і війна. В нього, як і у всієї армії, запалу стільки, що він охоче порачкував би назад. Пригнобленських вояків поймав той самий "запал", тим більш очевидний, що був він не в душі у солдатів, а на спині: кожний ніс на плечах ранець, шинелю та інший військовий обладунок, отожд кожному було важко.

Тим часом поїзд фукав, гримів і летів у даль. На кожній станції до нього чіпляли нові паровози й вагони. На КОЖЕІЙ станції тільки й видно було каски, гармати, коней, багнети піхотинців та прапорці на піках уланів. Повільно надходив тихий вечір. Сонце розлилось величезною червоною зорею, високо в небі пливли зграї дрібних хмарок з зачервонілими краями. Поїзд нарешті перестав забирати на стапціях нові вагони з людьми, двигтів тільки і невпинно летів уперед, в червоний захід, немов у море крові. З відчинених дверей вагона, в якому сидів Бартек з іншими пригнобленцями, видно було великі й малі села та містечка, верхи церков, лелек, що стояли в гніздах на одній нозі, окремі хати, вишневі садки. Все це пролітало миттю, і все було червоне. Солдати стали сміливіше перешіптуватись між собою, бо унтер, підклавши під голову торбу, заснув з порцеляною люлькою в зубах.

Войцех Гвізда, селянин з Пригнобленого, що сидів коло Бартека, торкнув його ліктем:

— Бартеку, слухай-но!

Бартек обернув до нього обличчя з замисленими виражуватими очима.

— Чого ти дивишся, як теля, що йде на заріз?..— шепотів Гвіздала,—
Та ти, бідолахо, і справді йдеш на заріз, і напевне...

— Ой, ой! — застогнав Бартек.

— Боїшся? — спитав Гвіздала.

— А як же не боятись?..

Зоря стала ще червоніша. Показуючи на неї рукою, Гвіздала шепотів далі:

— Бачиш оте світло? Знаєш, дурню, що воно таке? То кров. Тут
Польща, ніби наш край. Розумієш? А ген там далеко, де так палає, то і є
Франція...

— А скоро ми туди доїдемо?

— А ти так поспішаєш? Кажуть, що дуже далеко, але ти не турбуйся,
французи нас зустрінуть...

Бартек став важко крутити своїм пригнобленським мізком. За
хвилину він спитав:

— Войтеку?

— Чого?

— Приміром сказати, що воно за народ, ті французи?

Для Войтекової вченості це було однаково що глибока яма, в яку
легше впасти сторч головою, ніж вилізти назад. Він знав, що французи —
то французи. Чув щось про них від старих людей, нібито французи

завжди всіх побивали; знав також, що то якісь зовсім чужі люди. Але як було розтлумачити Бартекові, щоб і він знав, наскільки вони чужі?

І він повторив запитання:

<— Кажеш, що воно за народ?

— Авжеж.

Три народи були відомі Войтекові: посередині "поляки", по один бік коло них "москалі", а по другий "німці". Але німці були різних гатунків. Отож, віддаючи перевагу ясності перед точністю, він сказав: 4

— Що воно за народ, французи? Як тобі сказати..* щось схоже на німців, тільки ще гірше...

А Бартек на це:

— От стерво!

Досі щодо французів він мав тільки одне почуття — почуття невимовного страху. А тепер цей прусський' ополченець пройнявся до них справжньою патріотичною ненавистю. Проте він ще не все як слід зрозумів і тому знову спитав:

— То це німці з німцями воюватимуть?

Тут Войтек, мов той Сократ, вирішив іти шляхом порівнянь і відповів:

— А хіба твій Лиско з моїм Бурком не гризуться? Бартек роззявив рота і з хвилину дивився на свого

наставника.

— А воно й правда...

— Адже австріяки — теж німці,— вів далі Войтек,— а хіба наші з ними не билися? Старий Сверщ розказував, що як був на тій війні, то генерал Штейн-мец кричав до них: "Ану, хлопці, давай на німців!" Тільки з французами буде не так легко!

<— Боже ти мій!

— Французи ніколи жодної війни не програвали. Такий як причепиться до тебе, то вже не викрутишся, не бійся! У них кожен чоловічисько, як наших два або й три, а бороди, яв у євреїв. А декотрі чорні, як чорти. Такого як побачиш, то прощайся з світом!

— То чого ж ми на них ідемо? *— питав з розпачем Бартек.

Це філософське зауваження було, мабуть, не таке простацьке, як здавалося Войтекові, котрий, видно, під впливом урядової агітації, поспішив з відповіддю:

— І на мою думку, краще б не йти. Але як не підем ми, то прийдуть вони. Нічого не вдієш. Ти читав, що було надруковано? Найгірше заповзялись вони супроти наших хлопів. Подейкують, ніби вони через те такі ласі на тутешні землі, що хотіли горілку нишком провозити з Королівства Польського, а уряд їм не дає, от через те й війна. Тепер розумієш?

— Чого ж тут не розуміти? — покійно відказав Бартек.

А Войтек вів далі:

— Та й до жіноцтва вони ласі, як кіт до сала... "— То це, приміром сказати, вони б і Магди не

проминули?

"— Вони і старих не минають.

*— О! — вигукнув Бартек таким тоном, ніби хотів сказати: "Коли так, то буду гамселити!"

Бо здалось йому, що це вже занадто. Горілку нехай би собі провозили, але до Магди їм зась! Тепер Бартек став дивитись на війну з погляду власних інтересів і відчув якусь полегкість, коли подумав, скільки війська та гармат виступає на захист Магди від тих баламутів французів. Кулаки в нього мимоволі стиснулись, і страх перед французами в його свідомості змішався з ненавистю до них. Він переконався, що таки нічого не вдієш, треба йти. Тим часом небесна голуби́нь згасла. Стемніло. Вагон на нерівних рейках стало розгойдувати все дужче, а в такт цим коливанням похитувались в один та в другий бік багнети й каски.

Так минула перша і друга година. З паровоза сипались мільйони іскор, що схрещувались у темряві золотистими рисками та змійками. Бартек довго не міг заснути. Як ті іскри в повітрі, в голові його мигтіли думки про війну, про Мащу, про Пригноблене, про французів і німців. Йому здавалось, що хоч би й хотів, він не міг би підвестись з лавки, на якій сидів. Нарешті він заснув, але тривожним півсном. На нього одразу найшли видіння: спочатку він побачив, як його Лиско гризеться з Войтековим Бурком, аж шерсть з них летить. Він хап за кий, щоб розборонити їх, і раптом побачив уже інше: коло Магди сидить чор-

ний, як свята земля, француз, а Магда, задоволена, сміється, шкірить зуби. Інші французи глузують з Бар-тека і показують на нього пальцями... То, мабуть, паровоз гримотить, а йому здається, що то французи кричать: "Магда! Магда! Магда! Магда!" Бартек у крик: "Ану замовкніть, харцизяки, пустіть жінку!" А вони: "Магда! Магда! Магда!" Лиско й Бурко гавкають, все Пригноблене гукає: "Не давай жінки!" Але

що з ним, зв'язаний він, чи що? Кинувся, рвонувся, мотузки полопали, Бартек француза за патли, і раптом...

Раптом його проймає сильний біль, паче від несподіваного удару. Бартек прокидається і зривається на ноги. Прокинувся і весь вагон, всі питають: що сталося? А то бідолашний Бартек схопив спросоння унтера за бороду. А тепер стоїть перед ним, виструнчившись, з двома пальцями коло скроні, а унтер вимахує руками і кричить, мов навіжений:

— Ach, Sie dummes Vieh aus der Polakei! Hau'ich den Lümmel in die Fresse, dass ihm die Zähne sektionenweise aus dem Maul herausfliegen werden! 1

Унтер аж охрип від люті, а Бартек все ще стоїть з двома пальцями коло скроні. Солдати аж губи кусають, щоб не засміятись, бо бояться унтера, який вергав останні громи:

— Ein polnischer Ochse! Ochse aus Podolien2.

Нарешті все затихло, Бартек сів на своє місце. Відчував тільки, що лиця його починають набрякати, а паровоз, як на злість, править своєї: "Магда! Магда! Магда!" І Бартекові став дуже сумно...

1 Ах ви, дурне польське бидло! Як заїду в пику, то й зуби позбираєш! (Нім.)

2 Польський віл! Віл із Поділля! (Нім.)

9* 181

Ранок! Бліде світло падає на сонні змучені обличчя. На лавах покотом сплять солдати: одні попускали голови на груди, другі позадирали назад. Вранішня зоря заливає рожевим сяйвом весь світ. Холоднуvато і свіжо. Солдати прокидаються. Сонцесvайний ранок вириvає з мороку й

туману якусь не знану їм країну. Гай-гай! А де ж тепер Пригноблене, де Велика й Мала Кривда, де Нужденне? Це вже чужина, тут все інакше. Навколо пагорки, порослі дубиною, в долинах будинки, криті червоною черепицею, з чорними перехрестями на білих стінах, обвитих виноградом. Будинки гарні, як папські. Подекуди височать церкви із шпичастими верхами, подекуди фабричні димарі з клубами рожевого диму. Тільки тісно тут якось, бракує рівнин, засіяних ланів. Зате людей, як мурах. Часто мигтять села й міста. Поїзд не затримується на невеликих станціях. Щось, мабуть, сталося: скрізь вирують юрби людей. Сонце повільно викочується з-за пагорків, і кілька солдатів починають голосно молитись. їх приклад наслідують інші; перше проміння освітлює молитовно зосереджені хлопські обличчя.

Тим часом поїзд спиняється на великій станції. Ного вмить оточує юрба людей: є вже відомості з поля бою. Перемога! Перемога! Депеші надійшли кілька годин тому. Всі сподівались поразок, а тепер, коли їх розбудили доброю звісткою, радості немає меж. Посхоплювавшись із ліжок, напіводягнені люди поспішили на станцію. На деяких будинках вже мають прапори, всі махають хустинками. До вагонів приносять пиво, тютюн, сигари. Запал невимовний, обличчя аж сяють. "Wacht am Rhein" гучить, як буря. Деякі плачуть, деякі обіймаються. Unser Frits¹ розбив ворога! Взято

1 Наш Фріц (нім.).

гармати, знамена. В благородному запалі юрба віддав солдатам усе, що мав. Полегкість вступав в серце солдатів, вони також починають співати. Вагони здригаються від сильних чоловічих голосів, а юрба із здивуванням слухав незрозумілі слова пісні. Пригнобленці співають: "Бартоше, Бартоше, не втрачай надії!"

— Die Polen! Die Polen!¹ — повторює юрба і скупчується коло вагонів, захоплюючись поставою солдатів, а разом підхожуючи свою радість анекдотами про неймовірну хоробрість цих польських полків.

У Бартека розпухло обличчя, що при його жовтих вусах, витрішкуватих очах і величезній кощавій постаті робить його страшним. На нього дивляться, як на незвичайного звіра. Он яких мають німці захисників! Оцей то вже дасть бобу французам! Бартек з задоволенням усміхається, він теж радпй, що французів побили. Тепер принаймні вони не прийдуть у Пригноблене, не збаламутять Магди й не відберуть землі. Бартек усміхається, але тому, що обличчя в нього щч сильно болить, він кривиться водночас і став справді страшним. Зате їсть з апетитом, мов той гомерівський герой. Горохова ковбаса і кухлі пива зникають в його роті, мов у прірві. Йому дають сигари, пфеніги — він усе бере.

— Добрі якісь люди, ці німчики,— каже він Войте-кові і через деякий час додає: — От бачиш, і французів побили!

Але скептичний Войтек потьмарює його веселий настрій. Він пророкує, як Кассандра:

<— Французи завжди так: спочатку дають себе ти>-бити, щоб збаламутить, а потім як не візьмуться, то аж пір'я летить!

Войтек не знає, що його думку поділяє більша частина Європи і що вся Європа разом з ним помиляється.

? Поляки! Поляки! (Нім.)

Ідуть далі. На всіх будинках, скільки оком сягнеш, прапори. На деяких станціях солдати затримуються довше, бо скрізь повно поїздів. Військо з усіх кінців Німеччини поспішає на допомогу своїм братам-переможцям. Поїзди оздоблені зеленим віттям. Улани на-стромлюють на піки букети квітів, подаровані їм у дорозі. З-поміж тих уланів більшість — теж поляки. Часом чути, як вони перемовляються з іншими вагонами:

— Як ся маєте, хлопці? Куди вас бог провадить? Часом з поїзда, що йде сусідньою колією, злітають

слова знайомої пісеньки:

З того боку Сандоміра Панна мовить до жовніра...

І тоді Бартек з товаришами підхоплюють на лету:

"Пане, ти б мене навідав!" "Ні, спасибі, ще не снідав!"

Наскільки з Пригнобленого всі виїхали сумні, настільки тепер набрались бадьорості й запалу. Проте перший поїзд з першими пораненими, що прибув з Франції, псує цей настрій. Він зупиняється в Дейці і довго стоїть, пропускаючи ті, що поспішають на поле бою. Але для того, щоб перебратись усім через кельнський міст, потрібно кілька годин часу. Бартек разом з іншими біжить подивитись на поранених. Деякі лежать в закритих вагонах, деякі, за браком місця, у відкритих, і цих добре видно. Від першого погляду на них геройський дух Бартека втікає в п'яти.

— Войтеку, йди-но сюди! — гукає він вражено.— Бачиш, скільки ті французи напсували народу!

А дивитись є на що! Бліді, змучені обличчя; деякі зчорніли від пороху чи від болю, залиті кров'ю. На вияви загальної радості поранені відповідають лише стогоном. Деякі проклинають війну, французів і німців. Засмагли, почорнілі губи раз у раз просять води;

очі блискають, як у навіжених. Поміж раненими видно застигли обличчя конаючих — часом спокійні, з блакитними синцями під очима, часом викривлені судорогою, з переляканими очима й вишкіреними зубами. Бартек уперше бачить криваві плоди війни. В голові його знову все плутається, він як одурілий стоїть в юрбі з роззявленим ротом; його пхають з усіх боків; нарешті жандарм дає йому прикладом по потилиці. Бартек шукає очима Войтека, знаходить і каже:

— Войтеку? Що ж воно робиться, га?

— Так буде і з тобою.

"— Господи боже! І то люди людей так мордують! Адже у нас хлопа хлопа як поб'є, то його беруть жандарми, тягнуть до суду і там карають.

— Ну, а тут той ліпший, котрий більше людей переведе. А ти, дурню, думав, що стрілятимеш холостими, як на маневрах, або в мішені, а не в людей?

Тут виразно виявилась різниця між теорією і практикою. Адже наш Бартек був солдатом, ходив на маневри та на муштру, стріляв, знав, що війна для того, щоб убивати, а тепер, як побачив кров поранених, страхіття війни, стало йому якось так недобре і млосно, що він ледве зміг встояти на ногах. І Бартек знов пройнявся пошаною до французів, проте вона зменшилась, коли поїзд прибув з Дейца в Кельн. На центральному вокзалі вони побачили перших полонених. їх-обступила величезна юрба солдатів і люду, який дивився на полонених з гордістю, але ще без ненависті. Роз^пихаючи ліктями юрбу, Бартек продерся крізь неї, подивився на вагон і здивувався.

У вагон напхано, як оселедців у бочку, французьких піхотинців — маленьких, брудних, змарнілих, у подертих шинелях. Багато хто з них простягав руки за скупюю милостинею, якою наділяв їх натовп, оскільки варта не перешкоджала. Наслухавшись Войтека, Бартек уявляв французів зовсім інакшими.

Відродився в нім занепалий дух. Він обернувся, шукаючи очима Войтека, і побачив його поруч.

— Що ж ти казав? — спитав Бартек.— Та це ж якісь здохляки! Щоб тріснув одного по голові, то чотирьох звалив би.

—■ Еге ж, чогось вони здрібніли,— відповів також розчарований Войтек.

— По якому вони теркочуть? Та вже ж не по-польськи.

Задоволений такою відповіддю, Бартек пішов далі вздовж вагонів.

— Страшенні голодранці! *— сказав він, скінчивши огляд лінійного війська.

Але далі в вагонах сиділи зуави. Ці змусили Бартека замислитись. Через те, що вони сиділи в закритих вагонах, не можна було пересвідчитись, чи і справді вдвічі або втричі вищі за звичайних людей, але крізь вікна видно було довгі бороди, войовничі, суворі темношкірі обличчя та блискучі грізні очі старих солдатів, так що душа Бартека знов помандрувала до п'ят.

— Ці страшніші,— тихо прошепотів він, наче боявся, що вороги його почують.

— Ти ще не бачив трх, котрі не здалися в полон,—' сказав Войтек.

— Господь з тобою! Ще побачиш!

Надивившись па зуавів, вони пішли далі. Але від наступного вагона Бартек одскочив, як ошпарений. —' Гвалт, Войтеку! Рятуй!

У відчиненому вікні видно було темне, майже чорне обличчя арапа з вилупленими білками. Він, мабуть, був поранений, бо обличчя його перекривилось від болю. • *г— А що? — спитав Войтек.

— То чортяка, а не солдат... Боже, змилуйся наді мною, грішним!

— Глянь тільки, які у нього зубиська.

— А нехай він западеться, щоб я на нього дивився! Бартек замовк, а за хвилину спитав:

— Войтеку!

— Чого?

— А якби його перехрестити, чи не допомгло б?

— Погани нашої святої віри не розуміють. Подано сигнал сідати. За хвилину поїзд рушив. А як

смеркло, Бартекові все ввижалось чорне обличчя ара-па і страшні білки його очей. Почуття, які хвилювали в цей час пригнобленського вояку, не віщували йому майбутніх подвигів.

IV

Безпосередня участь у генеральній битві під Гра-веллотом спершу переконала Бартека в тому, що там с на що дивитись, але нема чого робити. Спочатку було наказано йому і його полкові стояти з гвинтівкою при нозі під узгір'ям, порослим виноградом. Вдалині гриміли гармати, поблизу пролітали кінні полки з таким тупотом, що двигтіла земля; миготіли то уланські прапорці на піках, то кірасирські палаші. Над узгір'ям у блакитному небі, немов білі хмарки, з сичанням пролітали гранати; потім дим наповнив повітря й заслав обрій. Здавалось, що битва, як буря, проходить стороною, але тривало це недовго.

Через деякий час коло Бартекового полку зчинився якийсь дивний рух. Коло нього почали шикуватись інші полки, а в інтервали між ними кіннями на шаленому галопі підвозили гармати, коней миттю випрягали, а гармати обертали жерлами до узгір'я. Вся долина виповнилась військом.

Тепер з усіх боків гримлять команди, мчать кудись ад'ютанти, А наші рядові перешіптуються: "Ой, буде нам, буде!" Або тривожно питають один одного: "То це вже й почнеться?" — "Мабуть же". Наближається щось невідоме, загадкове, може, смерть...

В диму, який обгортає узгір'я, щось шалено кипить і вирує. Все ближче чути басовий гук гармат і тріскотняву. Здалека долітає якийсь невиразний гуркіт: стріляють мітральєзи. Раптом як гримнуть тільки що поставлені гармати — разом здригнулись земля і повітря. Перед Бартековим полком щось страшно засичало. Дивляться: щось летить, чи то рожа ясна, чи хмарка, а в тій хмарці щось сичить, сміється, скрегоче, ірже і виє. Солдати гукають: "Граната! Граната!" Тим часом цей птах війни мчить, як вихор, наближається, падає, вибухає! Лунає такий жахливий гуркіт, наче завалився світ! В рядах, що стоять ближче до гармат, замішання, чути крик і команду: "Зімкнись!" Бартек стоїть у першій шерензі, рушниця в руці, голова догори, ремінець каски під бородою, тому зуби не цокотять. Не можна ні ворухнутись, ні вистрілити. Стій! Жди! А тут летить друга граната, третя, четверта, десята! Вітер звиває дим з узгір'я. Французи вже зігнали з нього прусські батареї, вже поставили свої і зараз поливають вогнем долину. Раз у раз з гущавини винограду вилітають довгі, білі струмини диму. Піхота під прикриттям гармат спускається все нижче, щоб відкрити вогонь з рушниць. Он вона вже на половині узгір'я. Тепер її видно дуже добре, бо вітер звив дим. Що воно таке — може, виноград зацвів маком? Ні, то червоні каскетки піхотинців. Раптом вони зникають у високій виноградній лозі, їх зовсім не видно, лише подекуди мають трикольорові знамена. В різних місцях спалахує вогонь з рушниць — швидкий, гарячковий, безладний. Над цим вогнем, схрещуючись у повітрі, невпинно виють гранати. На узгір'ї часом вибухають вигуки, яким знизу відповідає німецьке "ура!". Гармати в долині гучать безперервним вогнем. Полк стоїть непорушно.

Проте вогонь починає вже обіймати і його. Кулі здалека дзижчать, як мухи чи гедзі, або з моторошним свистом пролітають поблизу. Щодалі їх все більше: ось вони вже свищуть коло вуха, носа, очей, за спиною, їх летять тисячі, мільйони. Дивно, що люди ще стоять на ногах. Раптом

позад Бартека лунає стогін: "Господи Ісусе!" — "Зімкнись!" Нарешті все зливається в суцільний безперервний стогін, команда лунає все частіше, шеренги змикаються все тісніше, свист все частіший, безупинний, жахливий. Убитих витягають за ноги. Страшний суд!

— Боїшся? — питає Войтек.

— Ще б не боятись!..— відповідає наш герой, цокочучи зубами.

Проте вони стоять обидва, і Бартек, і Войтек, їм і на думку не спаде, що можна б утекти. Наказано стояти — значить, стій! Бартек бреше, він боїться не так, як боялися б тисячі інших на його місці Дисципліна панує над його уявою, а уява неспроможна намалювати йому становище таким жахливим, яким воно є насправді. Проте Бартек вважає, що його вб'ють, і ділиться цією думкою з Войтеком.

— Дірки в небі не зробиться, коли вб'ють одного йолопа! — роздратовано відповідає Войтек.

Ці слова помітно заспокоюють Бартека. Можна подумати, що його непокоїло саме те, зробиться в небі дірка чи ні. З'ясувавши це, він терплячіше стоїть, хоч від великої спеки піт заливає йому обличчя. Тим часом вогонь стає таким страшним, що шеренги тануть на очах. Убитих і поранених уже нема кому витягати. Хрипіння конаючих змішується зі свистом снарядів і ляскотом пострілів. З руху триколових знамен видно, що піхота підходить по винограднику все ближче. Зграї картечі спустошують шеренги. Людей огортає розпач.

Але в цьому розпачі вчувається відгомін нетерплячки й шаленства. Коли б їм наказали йти вперед, вони пішли б як буря. Вони вже не можуть встояти на місці. Якийсь солдат раптом зривав шапку з голови, з усієї сили кидає її об землю і каже:

— Раз козі смерть!

Почувши ці слова, Бартек знову відчуває таку полегкість, що майже зовсім перестає боятись. Бо коли раз козі смерть, то, власне, нічого страшнішого не буде. Ця селянська філософія краща за всяку іншу, бо додає духу. Бартек сам знав, що "смерти не одперти^ але йому приємно було ще раз це почути, тим більш що битва почала перетворюватись на розгром: полк, не зробивши жодного пострілу, вже був наполовину знищений. Коло нього пробігали безладні юрби солдатів з інших розбитих полків; тільки вони, хлопці з Пригнобленого, з Великої й Малі Кривди та з Нужденного, стримувані залізною прусською дисципліною, ще стоять. Але й у їхніх рядах відчувається вже деяка розгубленість. За якусь хвилину клямри дисципліни лопнуть. Земля під ногами в солдатів стає вже мокрою і сковзкою від крові, її нудотний запах змішується з задушливим смородом горілого. В деяких місцях ряди вже не можуть зімкнутись, їм перешкоджають трупи. Половина ще стоїть, а друга половина лежить коло їх ніг у крові, в зойках, у конвульсіях конання або в мертвій тиші. Грудям нема чим дихати. В рядах чути нарікання:

— На заріз нас привели! — Ніхто відціля не вийде!

— Still, polnisches Vieh!¹ — озивається голос офіцера,

— Добре тобі за моєю спиною...

— Steht der Kerl da! ²

Раптом якийсь голос починає молитись:

— Під твою опіку... Бартек одразу підхоплює:

¹ Мовчи, польське бидло! (Нім.)

² Стій там, мерзото! (Нім.)

"=• ...віддаємося, пресвята богородице!

І незабаром польські голоси на тім полі знищення волають цілим хором до Заступниці Ченстоховської: "Не відкинь наших благань!" А з-під ніг їм вторує стогін: "О матір божа, матір божа!" І вона, видно, змилювалась над ними, бо в ту ж мить на спіненому коні прилітає ад'ютант і лунає команда: "В атаку, вперед, ура!" Гребінь багнетів раптом нахилиється, шеренга витягається в довгу лінію і кидається до узгір'я шукати багнетами тих ворогів, яких не могли добачити очі. Проте від підосви узгір'я наших хлопців віддаляє ще кроків з двісті, які треба перебігти під нищівним вогнем... Чи не поляжуть вони тут усі до одного? Чи не побіжать назад? Полягти можуть, але не відступлять, бо прусське командування знає, що треба грати цим польським хлопам під час атаки. Серед грому гармат, серед тріскотняви рушниць, в диму, замішанні і зойках труби й сурми кинули в небо гімн, від якого в грудях закипає кров. "Ура! — відповідають Мацьки.— Поки ми живемо!" їх поймає войовничий запал, обличчя пломеніють! Вони, як буря, мчать по людських і кінських трупах, по уламках гармат. Гинуть, але йдуть уперед з криком і співом. Ось вони добігають до виноградника і зникають в заростях. Тільки пісня лунає та часом блисне багнет. На горі шаленіє все страшніший вогонь, внизу не перестають грати труби. Французькі залпи стають все частіші й частіші, гарячкові, і раптом."

Раптом змовкають..*

Тоді внизу старий бойовий вовк Штейнмец закурює порцелянову люльку й задоволено каже:

— їм цієї тільки й грати! Дійшли, молодці!

Через кілька хвилин одно з триколових знамен, що гордо маяли на вітрі, раптом підстрибує вгору, хилиться і падає...

*— Ці не жартують! — каже Штейнмед,

Труби знову грають той самий гімн. Другий познань-ський полк іде на допомогу першому.

В гущавині виноградників розгорілась битва на багнети.

Тепер, Музо, оспівай мого Бартека, щоб нащадки знали про його подвиги. Страх, нетерплячка, розпач злилися в його серці в одне почуття шаленої люті; а коли він почув звуки гімну, кожна жилка в ньому напружилась, як залізна дротина. Волосся наїжилось, з очей пішли іскри. Він забув про все на світі, забув навіть, що "раз козі смерть", і, вхопивши в могутні лапи рушницю, кинувся з іншими вперед. Добігши до узгір'я, разів із десять перевернувся, впавши на землю, розквасив собі носа, обмазався землею і кров'ю, проте біг уперед, шалений, засапаний, хапаючи ротом повітря. Витріщив очі, щоб розгледіти в гущавині якогось француза, і несподівано побачив їх аж трьох коло знамена. Це були арапи. Ви думаєте, що Бартек відступив? Ні! Тепер би він самого сатану схопив за роги! Він добіг до них, і вони з вереском кинулись на нього; два багнети, немов два жала, от-от вгородяться йому в груди, але Бартек хапає рушницю за ствол, немов люшню, як махне раз, як махне другий... Тільки страшний зойк залунав йому у відповідь, і два чорних тіла в судорогах упало на землю.

В цей час до третього, що тримав знамено, підбігло на допомогу з десяток товаришів. Бартек, як фурія, кинувся на всіх. Вони вистрелили — блиснуло, бабахнуло, і водночас у клубах диму загримів хрипкий Бартеків голос:

— А не влучили!

Ї знов його рушниця описала страшну дугу. Знов у відповідь залунали крики. Арапи з жахом одскочили від ошалілого велетня, і чи то Бартекові причулось, чи вони щось гукали по-своєму, але йому здалося, що він виразно чує, як вони гукають:

— Магда! Магда!

— Ага, вам захотілось Магди! — завив Бартек і одним скоком опинився серед ворогів.

На щастя, в цю хвилину Мацьки, Войтеки та інші Бартеки прибігли йому на допомогу. В виноградній гущавині людські лави зітнулися: зчинився рукопашний бій, якому вторував тріск рушниць, свист носів та важке дихання войовників. Бартек шаленів, як буря. Задимлений, закривавлений, схожий більш на звіра, ніж на людину, нічого не тямлячи, він кожним ударом валив людей, трошив рушниці, розвалював голови. Руки його рухались із страшною швидкістю нищівної мангани. Добравшись до хорунжого, він вхопив його залізними пальцями за горло. У того очі вилізли з орбіт, обличчя налилось кров'ю, він захарчав і випустив древко.

— Ура! — вигукнув Бартек і, піднявши знамено, замахав ним у повітрі.

— Ура, Бартек! — загукали солдати.

Саме це знамено, що підіймалось і опадало, бачив з долини генерал Штейнмец.

Та бачив він його лише одну мить, бо за мент Бартек тим самим знаменом уже розтrophив якусь голову в кепі з золотим шнурком.

Тим часом товариші його проскочили вперед.

Бартек на якусь хвилину залишився сам. Він віддер від древка прапор, заховав у пазуху і, схопивши древко в обидві руки, побіг за товаришами.

Юрби арапів, виючи нелюдськими голосами, утікали тепер до гармат, що стояли на верху узгір'я, а за ними з криком бігли Мацьки, гнали їх і товкли прикладами та кололи багнетами.

Зуави, що стояли коло гармат, зустріли одних і других вогнем з рушниць.

— Ура! — крикнув Бартек.

Солдати-поляки добігли до гармат, де зав'язалась нова битва холодною зброєю. В цей час другий познанський полк надбіг на допомогу першому. Древко знамена в могутніх Бартекових ручищах перетворилось на якийсь пекельний ціп. Кожен удар його розчищав широку дорогу в зімкнутих французьких шеренгах. Жах охопив зуавів і арапів. Там, де бився Бартек, вони кинулись навітіки. За хвилину Бартек уже сидів на гарматі, немов на пригнобленській кобилі.

Та не встигли солдати помітити його па ній, як він уже сидів на другій, зваливши коло неї другого хорунжого, зі знаменом.

— Ура, Бартек! — загукали солдати.

Перемога була повна. Здобуто всі мітральєзи. Втікаючи, піхота набігла по другий бік узгір'я на новий прусський полк і склала зброю.

А Бартек, переслідуючи ворога, здобув ще й третє знамено.

Треба було бачити, як він, стомлений, облитий потом і кров'ю, сопучи, мов ковальський міх, спускався разом з іншими узгір'ям у долину з трьома французькими знаменами на плечах. Французи! Подумаєш! Свистав він на них! Поруч з ним ішов подряпаний, посинячений Войтек, і Бартек звернувся до нього:

— Що ж ти набалакав? Та це ж хрущі: у них в кістках ніякої сили нема. Подряпали мене й тебе, як коти, та й годі. А його хрюпнеш, так він уже й на землі...

— Чи ж я знав, що ти такий завзятий! — відповів Войтек, котрий бачив Бартекові геройства і тепер дивився на нього зовсім іншими очима.

Та й хто ж тих геройств не бачив! Історія, весь полк і більшість офіцерів — всі тепер із здивуванням дивились на цього велетня з рідкими жовтими вусами й вирячкуватими очима.

— Ach! Sie verfluchter Polacke!¹ — сказав йому сам майор і смикнув його за вухо, а Бартек аж кутні зуби показав йому від радості. Коли полк знов вишикувався біля підшви узгір'я, майор показав його полковникові, а полковник — самому генералові Штейнмецові.

Той оглянув знамена й наказав забрати їх, а потім став оглядати Бартека. Мій Бартек, знову виструнчившись, тримає рушницю "на караул", а старий генерал дивиться на нього й задоволено хитає головою. Нарешті починає щось говорити до полковника. В його мові виразно чути слово: Unteroffizier ².

— Zu dumm, Excellenz ³,— відповідає майор. Спробуймо,— каже його превосходительство і

під'їжджає коием до Бартека.

Бартек і сам уже не знає, що з ним діється. Нечу-вана в прусській армії річ: генерал розмовлятиме з рядовим! Його превосходительству це тим легше, що він уміє говорити по-польськи. Зрештою, цей рядовий здобув три знамена і дві гармати!

— Ти звідкіля? — питає генерал.

— З Пригнобленого,— відповідає Бартек.

— Гаразд. Як тебе звуть?

— Бартек Словік.

— Mensch,— перекладає майор.

— Mens,— повторює Бартек.

— Знаєш, за що б'єш французів?

— Знаю, вашество...

— Скажи!

Бартек починає заїкатись: "Бо... бо..." На щастя, йому спадають на думку слова Войтека, і він, щоб не збитись, одним духом випалює:

— Бо то також німці, тільки, паскуди, ще гірші!

Ах ти, чортове полячисько! (Нім.) Унтер-офіцер (нім.).

Він дурний, ваше превосходительство (нім.).

Обличчя його превосходительства починає пересмикуватись, немов його превосходительству хочеться вибухнути сміхом. Проте за хвилину він звертається до майора і каже:

>— Ви мали рацію.

Мій Бартек, задоволений, так само стоїть струнко.

— Хто виграв битву? — знов запитує генерал.

— Я, вашество! — не вагаючись, відповідає Бартек. Обличчя превосходительства знов пересмикується.

— Так, так, ти! Ось тобі за це нагорода...

І старий воїн знімає з своїх грудей залізного хреста, нахиляється і припинає до грудей Бартека. Добрий настрій генерала цілком природно передається по рангу полковникові, майорові, капітанам, аж до унтерів. Коли генерал од'їхав, полковник від себе дає Барте-кові десять талерів, майор п'ять і так далі. Всі, сміючись, повторюють йому, що він виграв битву, через що Бартек почуває себе на сьомому небі.

Дивна річ: один тільки Войтек не дуже задоволений героєм.

Увечері, коли вони обидва сиділи при вогнищі і коли рот у Бартека був так само напханий ковбасою, як сама кишка горохом, Войтек докірливо сказав:

— Ой, дурний ти, Бартеку, та й ще раз дурний...

— А хіба що? — мовить з повним ротом Бартек.

— Що ж ти, чоловіче, набалакав генералові про французів, ніби вони німці?

" Атиж сам казав...

— Але треба ж тобі було зміркувати, що генерал і офіцери теж німці.

— Ну то й що? Войтек збентежився.

А те, що хоч вони й німці, але не треба їм того казати, бо якось воно не гаразд...

•— То я ж про французів казав, а не про них". —, :Е-е, якось воно не теє...

Войтек раптом замовк, бо, мабуть, хотів сказати щось інше: хотів пояснити Бартекові, що не гаразд при німцях говорити погано про німців, та в нього якось заплутався язик...

V

Через деякий час після цього прусська королівська пошта принесла до Пригнобленого такого листа:

"Хай святиться ім'я Ісуса Христа і його святої родите льки! Щиро кохана Магдо! Що у тебе чути? Добре тобі в хаті під периною, а я тут страшно воюю. Були ми коло великої фортеці Мец, і була битва, і я французам дав такого чосу, що вся інфантерія й артилерія дивувались. І сам генерал дивувався і сказав, що я виграв баталію, і дав мені хреста. А тепер мене офіцери й унтер-офіцери дуже шанують і по морді б'ють мало. Потім помарширували ми далі, і була друга баталія, тільки забув, як те місто називається, і теж я їх колошматив, і четверте знамено взяв, а одного найголовнішого кірасирського полковника звалив і в полон забрав. А як будуть наші полки одсилати додому, то мені унтер-офіцер радив написати "рекла* мацію" і залишитись тут, бо на війні тільки спати нема де, а жереш інколи донесхочу, і вино в цім краю є всюди, бо народ тут багатий. А як ми палили тут одне село, то ні жінок, ні дітей не милували, і я теж. А костюл згорів дотла, бо вони теж католики, і людей попеклось чимало. Тепер ми йдемо на самого їхнього цісаря, і буде кінець війні, а ти пильнуй хати і Франека, бо як не допильнуєш, то так полатаю боки, що ти знатимеш, що я за один. Хай тебе бог милує!

Вартоломій Словік"

Війна, видно, так припала Бартекові до смаку, що він почав дивитись на неї як на своє ремесло. Він зро-

10"

147

бився дуже самовпевнений і в бій ішов, наче на якусь роботу в Пригнобленому. На груди йому після кожної битви сипались медалі і хрести, і хоч унтер-офіцером він не став, проте всі мали його за першого солдата в полку. Він був дисциплінований і відзначався сліпою хоробрістю людини, яка не усвідомлює для себе небезпеки. Ця хоробрість не породжувалась, як було спочатку, шаленством. Тепер джерелом її були солдатський досвід і віра в себе. До того ж його могутнє здоров'я витримувало всі труднощі, походи і нестатки. Інші поруч з ним марніли, а йому все було байдуже, він тільки дичавів і ставав все лютішим прусським солдафоном. Тепер він не тільки бив французів, а й пенавидів їх. Змінились і інші його уявлення. Він став солдатом-патріотом і сліпо корився своїм начальникам. У наступному листі до Магди він пише: "Войтека надвоє розірвало, але іа те воно й війпа, розумієш? А був він йолоп, бо казав, що французи — це німці, а вони таки французи, а німці — наші".

Магда у відповідь на обидва листи вилаяла його, як тільки могла:

"Щиро коханий Бартеку, перед вітварем святим зі мною вінчаний,— писала вона.— Скарай тебе боже! Ти сам йолоп, бусурмен, коли народ католицький разом 8 пруссаками мордуєш. Того не тямиш, що пруссаки є лютерани, а ти, католик, їм помагаєш! Тобі, ледареві, хочеться війни через те, що можеш нічого не робити, тільки бити, пиячити, та інших гнобити, і не постити, і костьоли палити. А бодай тебе в пеклі за те палили, що ти цим ще й вихваляєшся і ні дітей, ні старих людей не милуєш. Пам'ятай, баране дурноверхий, про те, що в святому законі золотими літерами писано від початку світу до страшного суду про наш

польський народ: що в той день господь всемогутній не змилується над такими цапами, і вгамуйся, турку проклятий, аби я тобі твоєї дурної макітри не розтовкла. Посилаю тобі п'ять талярів, хоч мені тут і скрутно, бо не можу собі дати ради, і господарство занепадає. Обіймаю тебе, щиро коханий Бартеку.

Магда"

Мораль цього листа справила на Бартека не дуже велике враження. "Нічого баба в службі не тямить,—1 думав він,— а втручається". Ї воював, як раніше. Відзначався майже в кожній битві, так що на нього, кінець кінцем, звернули увагу люди, ще значніші за Штейнмеца. Нарешті, коли розтріпані познаньські полки були одіслані в глиб Німеччини, він за порадою унтер-офіцера подав "рекламацію" й залишився. Таким чином Бартек опинився під Парижем.

Листи його тепер були повні зневаги до французів. "У кожній битві вони чухрають, мов зайці",—" писав він до Магди. Ї писав правду. Але облога міста не дуже сподобалась Бартекові. Під Парижем доводилось цілі дні лежати в окопах та слухати ревіння гармат, часто копати траншеї та мокнути під дощем. До того ж жаль йому було свого колишнього полку. В тому, до якого його перевели тепер як добровольця, були переважно німці. Він трохи навчився по-німецьки, ще як працював на фабриці, але говорив так собі, п'яте через десяте. Тепер він швидко опановував цю мову. Проте в полку його називали ein polnischer Ochs і тільки хрести та страшні кулаки захищали його від глузливих жартів. Але після кількох боїв він здобув пошану нових товаришів і поволі став зживатися з ними. Кінець кінцем, його стали вважати своїм, оскільки він окривав славою цілий полк. Бартек сприйняв би як образу, коли б його хто-небудь назвав німцем, проте сам себе на відміну від французів на-

Польський віл (нім.).

живав ein Deutscher!. Йому здавалось, що це щось зовсім інше, до того ж йому не хотілось, щоб ного вважали гіршим за інших. Та от стався випадок, який міг би змусити його добре замислитись, якби мислення не було так трудне для його геройського розуму. Одного разу кілька рот його полку були послані в засідку проти вільних стрільців, і стрільці в неї потрапили. Але цього разу Бартек не побачив червоних шапок, що розбігаються від перших пострілів, бо загін їх складався з старих солдатів — залишків якогось полку, що входив до іноземного легіону. Оточені легіонери запекло боронились і нарешті кинулись із баг-петами напереваги, щоб прорвати кільце прусської солдатні й розчистити собі дорогу. Бились вони так запекло, що частина їх прорвалась крізь вороже військо. Вони не давались живими в полон, знаючи, яка доля чекає полонених вільних стрільців. Рота, в якій служив Бартек, взяла в полон тільки двох солдатів. Увечері їх примістили в сторожці лісника. Завтра вранці їх мали розстріляти. Кількох вартових солдатів поставили знадвору коло дверей, а Бартека всередині, коло вибитого вікна, разом із зв'язаними полоненими.

Один з них був уже немолодий чоловік із сивуватими вусами і байдужим виразом обличчя; другому було років двадцять із чимось: світлі вуса ледве засіялись на його ніжному, майже дівочому обличчі.

— От і кінець,— сказав молодший.— Куля в лоб — і кінець.

Бартек так здригнувся, аж рушниця бренькнула в його руках: молодий хлопець говорив по-польськи...

— А мені однаково,— байдуже відповів другий.— їй-богу, однаково, я вже стільки натерпівся, що з мене досить...

Німець (нім.).

Серце у Бартека під мундиром билось все дужче."

— Слухай,— казав далі старий,— нам уже порятунку нема. Коли боїшся, то думай про інше або спи. Життя — паскудна штука. Повір, мені однаково.

— Матері мені жаль! — глухо відказав молодший. І, видно, хотівши притамувати хвилювання або

ошукати самого себе, почав свистати, але раптом урвав і вигукнув з глибоким розпачем:

— Хай би мене грім убив! Я навіть не попрощався!

— Значить, утік з дому?

— Утік. Думав, розіб'ють німців, буде легше.

— І я так думав. А тепер...

Старий махнув рукою і щось тихо докінчив, але решту його слів приглушив шум вітру. Ніч була холодна. Дрібний дощ раз у раз налітав хвилями, недалекий ліс був чорний, як жалобний креп. У сторожці вітер свистів по кутках і завивав у комині як пес Лампа, щоб її не загасило вітром, висіла високо над вікном, освітлюючи майже всю кімнату, але Бартек залишався в затінку.

І, може, краще, що полонені не бачили його обличчя. З ним діялись дивні речі. Спочатку його поійняло здивування, він витріщив на полонених очі й намагався зрозуміти, що вони говорять. Це ж, виходить, вони прийшли бити німців, щоб познаньцям стало краще, а він бив французів, щоб познаньцям стало краще. І цих двох завтра вранці розстріляють! Як же це так? Що йому, бідоласі, про це думати? А що, коли б він озвався до них? Коли б сказав, що він своя людина, що йому їх жаль. Раптом щось ухопило його за горло. А що ж він їм скаже? Чи ж їх врятує? Тоді і його

розстріляють! Боже мій, що ж з ним діється? Жаль так душить його, що він не може встояти на місці.

Страшна журба нападає на нього, прилинувши звідкись іздалеку, аж ген з Пригнобленого. Незнаний гість у солдатському серці, жалість, кричить йому в вуха:

"Бартеку, рятуй своїх, вони ж свої!" — а серце рветься додому, до Магди, до Пригнобленого, і так рветься, як ніколи раніш не рвалось. Досить з нього цієї Франції, цієї війни та битв! Все виразніше чує він голос: "Бартеку, рятуй своїх!" А щоб та війна під землю запалась! Крізь вибите вікно чорніє ліс, шумлять, як у Пригнобленому, сосни, а в тім шумі щось знову гукає:

"Бартеку, рятуй своїх!"

Що ж він зробить?

Втече з ними в ліс, чи що? Все, що встигла прищепити йому прусська дисципліна, здригається на цю думку... Во ім'я отця і енна! Треба перехреститись. Він, солдат, має дезертирувати? Ніколи!

Тим часом ліс шумить все дужче, вітер свище все жалібніше.

Старший полонений раптом озивається:

— От вітер, наче восени у нас...

<— Дай мені спокій...— пригнічено каже молодший. Проте через хвилину він сам кілька разів повторює:

— У нас, у нас, у нас! О боже, боже...

Глибоке зітхання зливається зі свистом вітру, і полонені знов лежать тихо.

Бартека починає трясти пропасниця.

Найгірше, коли людина не може збагнути, що з нею діється. Бартек нічого не вкрав, проте йому вдається, ніби він щось украв і боїться, що його зловлять. Ніщо йому не загрожує, але він страшенно боїться. Ноги під ним починають тремтіти, рушниця стає неймовірно важка, щось його душить, ніби ридання. За Магдою чи за Пригнобленим? За обома, але й того молодшого полоненого йому так жаль, що він не знає, де дітись.

Хвилинами Бартекові здається, що він спить. Тим часом буря надворі ще дужчає. В завиванні вітру вчуваються дивні вигуки і голоси.

Раптом у Бартека під каскою наїжується волосся.

Йому здається, що в темній, мокрій глибині бору хтось стогне і повторює: "У нас, у нас, у нас!"

Бартек здригається й ударяє прикладом об підлогу, щоб опам'ятатись.

І він опам'ятовується. Озирнувся: полонені лежать в кутку, лампа мигтить, вітер виє,— все гаразд.

Тепер світло падає просто на обличчя молодого полоненого. Обличчя достоту як у дитини або в дівчини. Але заплющені очі й солома під головою надають йому вигляду мерця.

Відколи Бартек живе, ніколи ще не зазнавав він такого жалю. Щось стискає йому горло, ридання рвуться з грудей.

Тим часом старший полонений важко перевертається набік і каже:

— На добраніч, Владеку...

Той не відповідає. Тиша. Минає година. З Бартеком діється щось справді недобре. Вітер гуде, наче пригноб-ленський орган. Полонені лежать тихо. Раптом молодший, з зусиллям підвівшись, гукає:

— Каролію?

— Чого?

— Спиш?

— Ні...

— Я боюся... Кажи, що хочеш, а я молитимусь.

— То молись!

— Отче наш, котрий є на небесах, хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє...

Хлипання заглушує слова молодого полоненого... Далі знов чути його уривчастий голос:

— Хай... буде... воля твоя!..

"О господи! — ніє щось в грудях у Бартека.— Господи Ісусе!.."

Ні, він не витримає далі! Ще хвилина, і він крикне:

"Паничу! Та я ж польський хлоп!.." Потім через вікно... в ліс... Хай буде, що буде!...

Раптом за дверима лунають розмірені кроки. То — патруль, а з ним унтер-офіцер. Змінюють варту.

Другого дня Бартек зранку був п'яний. Наступного — теж...

* * *

Потім були нові походи, сутички, пересування... і мені приємно повідомити, що до нашого героя повернулась рівновага. Після тієї ночі у нього залишилось тільки замилювання до пляшки, в якій завжди можна знайти смак, а часом і забуття. Зрештою, в боях він став ще жорстокішим, ніж був досі. Перемога йшла його слідом.

VI

Минуло ще кілька місяців. Давно настала весна. В Пригнобленому в садках цвіли вишні й укривались буйним листям, а на полях зеленіли густі вруна. Одного разу Магда, сидячи під хатою, оббирала на обід дрібну порослу картоплю, придатну швидше для скотини, ніж для людей. Та був саме переднівок, і біда заглянула в Пригноблене. Це видно було й по змарнілому, зажуреному обличчю Магди. Може, щоб розвіяти журбу, жінка, приплющивши очі, співала тонким, пронизливим голосом:

Ой мій Ясько на війні! Пише він листи мені. Ой я відписую йому, бо я жіночка йому!

Горобці на черешнях цвірінчали, наче хотіли заглушити її, а вона співала, замислено поглядаючи то на пса, що спав па сонці, то на вулицю, то на стежку, що йшла через город і поля. Може, й через те поглядала Магда на стежку, що тягпулась вона навпростець від станції, і так бог дав, що того дня не даремно вопа на неї поглядала. Вдалині

показалась якась постать. Жінка прислонила очі рукою, але не могла нічого розгледіти, бо її сліпило сонце. Лиско прокинувся, підвів голову, кілька разів гавкнув і став нюхати повітря, наставивши вуха і крутячи головою. Одночасно Магда зачула невиразні слова пісні. Лиско раптом зірвався і щодуху помчав назустріч людині, що йшла стежкою. Магда трохи зблідла.

— Бартек чи не Бартек?

І вона встала так рвучко, що аж кошик з картоплею впав на землю. Тепер уже не було сумніву: Лиско скакав на груди прибулому. Жінка кинулася вне-* ред і радісно закричала на весь голос:

— Бартек! Бартек!

—■ Магдо! Це я! — гукав Бартек, прикладаючи долоню до рота і прискорюючи ходу.

Він одчинив ворота, зачепився за стовп, заточився так, що мало не впав, і вони кинулись одне одному в обніми.

Жінка швидко заговорила:

— А я думала, що ти вже не вернешся... Думала, що тебе вбили. Ану, який ти? Покажись... Дай надивитись на тебе! Ой як змарнів! О господи! Ой ти бідолахо!.. Мій наймиліший... Повернувся, повернувся!..

Вона на хвилину відривала руки від його шиї й дивилась на нього, потім знов обіймала.

— Повернувся! Слава тобі господи... Мій ти Барто-шеку коханий! Ну, заходь же до хати... Франек у школі. Німчисько трохи дітям допікає. Хлопець здоровий. Тільки витрішкуватий, як і ти. От добре, що повернувся. Бо сама я не дам ради господарству. Біда, важу тобі, просто

біда!.. Хата валиться. Покрівля па stodолі дірява, протікає. І що я зроблю? Ой Бартеку, Бартеку! І як це я тебе ще живого бачу? Що я тут мала клопоту з сіном!.. Чемерницькі мені допомагали, тільки яка то поміч!.. Як же ти? Здоровий? Ой яка ж я рада, яка рада! Бог тебе оборонив. Іди ж до хати. Боже ж ти мій, чи воно Бартек, чи не Бартек? А це що у тебе? Рятуйте!

Магда аж тепер побачила довгий шрам, що тягнувся через все обличчя Бартека — від лівої скроні аж до підборіддя.

— Та нічого... Кірасир мене один мацнув, але й я його теж. Був у шпиталі.

— О господи!

— Та, дрібниці!

— А худий, як з хреста знятий.

— Ruhig! 1— відказав Бартек.

Він і справді був худий, зчорнілий, обшарпаний. Справжній переможець! До того ж ледве тримався на ногах.

— Ти що, п'яний?

— Та... слабий ще.

То правда, він був слабкий. Але був і п'яний, бо при його виснаженні йому досить було й одної чарки горілки, а він випив на станції аж чотири. Зате настрої і поставу мав справжнього переможця. Такої постави у нього раніш ніколи не бувало.

— Ruhig! — повторив він.— Скінчили ми Krieg!² Тепер я пан, розумієш? А оце бачиш? — показав рукою на хрести та медалі.— Бачиш, що я за один? Га? Links! Rechts! Heu! Stroh!³ Сіно, солома! Солома, сіно!

Останнє "halt!"* він вигукнув так пронизливо, що Магда відскочила на кілька, кроків.

— Ти що, ошалів?

1 Тихо, спокійно! (Нім.)

2 Війну! (Нім.)

3 Ліворуч! Праворуч! Сіно! Солома! (Нім.) * Стій! (Нім.)

— Як ся маєш, Магдо? Коли тобі кажуть, як ся маєш, то значить, як ся маєш? А по-французькому тямиш, дурна? "Мусью". Хто "мусью"? Я — "мусью", розумієш?

— Чоловіче, що з тобою зробилось?

— А тобі яке діло? Was? Доне дінер!¹ Розумієш? Магда грізно насупила чоло.

— По якому це ти белькочеш? Чи ти вже зовсім не вмієш польськи? От німчура! Ій-бо, правда! Що з тебе зробили?

— Дай мені їсти.

— Марш до хати.

Всяка команда впливала на Бартека так, що він неспроможний був противитись. Почувши "марш!", він випростався, витягнув руки по швах і,

зробивши півоберта, помарширував у вказаному напрямку. Аж на порозі опам'ятався і здивовано глянув на Магду,

— Та що ти, Магдо? Що ти? <— Вперед! Марш!

Він ввійшов до хати, але на порозі впав. Аж тепер горілка посправжньому вдарила йому в голову. Він почав співати й роззиратись по хаті, шукаючи Франека. Промовив навіть: "Morgen, Kerl"², хоч Франека й не було. Потім засміявся, ступив один великий крок, два маленьких, крикнув "ура!" і простягся на тапчані. Увечері прокинувся тверезий, бадьорий, привітався з Франеком і, випросивши у Магди кільканадцять пфенігів, відбув у тріумфальний похід до корчми. Але слава про Бартекове геройство вже випередила його в Пригнобленому, бо інші солдати з того самого полку повернулись раніш і розказали про його подвиги під Гравелоттом і Седаном. Тепер, коли по селу розь

1 Що? (Нім.) Давайте обідати! (Перекручене франц.)

2 "Здоров, шибенику!" (Нім.)

йшласть чутка, що переможець у корчмі, всі колишні товариші поспішили з ним побачитись.

Отож СИДИТЬ наш Бартек за столом, але ніхто його тепер не впізнає. Він, колись такий смирний, гатить кулаком по столі, бундючиться як індик і гелґоче як індик.

— А пам'ятаєте, хлопці, коли я ото французів поколошматив, що сказав Штейнмец? .

— А чого ж не пам'ятати?

— Казали про французів і се, й те, лякали ними, а вони хирлявий народ, хіба ж ні? Салату їдять, як зайці, то й драла дають, як зайці. А пива не п'ють, тільки вино. Правда.

— Якось ми палили село, то вони руки поскладали і кричать: "Питіє! Питіє!"¹, значить, що дадуть пити, аби ми їх не зачіпали. Та ми на те не зважали.

— То, виходить, можна зрозуміти, щб вони теркочуть? — спитав якийсь парубчак.

— Ти не розумієш, бо дурний, а я розумію. "Дон ді пен"², втямив?

— Що це ви говорите?

— А Париж ви бачили? Отам були баталії одна за другою! Але в кожній ми їх побивали. У них нема добрих командирів. Так люди казали. Пліт у них, кажуть, добрий, та кілки кепські. І офіцери кепські, і генерали кепські, а в нас хороші.

Мацей Кеж, старий, розумний пригнобленський господар, похитав головою.

— Ой, виграли німці страшну війну, виграли, а ми їм допомогли, тільки яка нам за те заплата буде, бог його святий знає.

Бартек витріщив на нього очі.

1 "Змилуйтеся! Змилуйтеся!" (Перекручене франц.)

2 "Дайте хліба" (перекручене франц.).

— Що це ви балакаєте?

— А те, що німці й перше не хотіли нас шанувати, а тепер так носи позадирали, наче над ними вже й бога нема. І будуть вони ще гірше нами поневіряти або вже й поневіряють.

— А неправда! — промовив Бартек.

Старого Кежа в Пригнобленому так поважали, що все село прислухалось до його думки, і заперечувати йому було б зухвальством, але Бартек був переможець і сам вимагав поваги.

Проте всі подивились на нього із здивуванням і навіть трохи з обуренням.

— Ти що, з Мацеєм будеш сперечатись?.. —* А що мені ваш Мацей! Я й не з такими говорив.

Уторопав? Хлопці, хіба я не говорив із Шейнмецом? Га? А що Мацей вигадує, то вигадує. Тепер нам буде лучче.

Мацей з хвилину дивився на переможця.

— Та й дурний же ти! — сказав нарешті. Бартек гепнув кулаком по столі, аж чарки та кухлі

попідскакували.

— Still der Kerlda! Неп!! Stroh!...1

— Тихо, не репетуй! Спитай краще, дурню, ксьондза або пана.

— Хіба ксьондз був на війні? Чи пан був? А я був. Не вірте старому, хлопці. Тепер нас шануватимуть. Хто війну виграв? Ми виграли. Я виграв. Тепер, що попрошу, те й дадуть. Коли б захотів поміщиком у Франції

стати, то й став би. Уряд добре знає, хто найкраще колошматив французів. І наші полки були найкращі. Так писалось у наказах. Тепер поляки — сила, розумієш?

Кеж махнув рукою, встав і вийшов. Отже, Бартек

Тихо ти там! Сіно! Солома!.. (Нім.) здобув перемогу й на полі політики. Молодь дивилась на нього з захопленням. А він говорив далі:

— Я чого захочу, мені все дадуть. Якби не я, то що було б! Старий Кеж — дурень, розумієте? Уряд наказує бити, значить, бий! Хто мною поневірятиме? Німець? А це що?

І Бартек знову показав на свої хрести й медалі.

— А за кого я гамселив французів? Хіба не за німців? А тепер я ліпший за всякого німця, бо жоден німець не одержав стільки нагород. Давай пива! Із Штейнмецом я говорив і з Подбельським говорив. Давай пива!

Це вже починалась п'ятика. Бартек заспівав по-німецьки:

Trink, trink, trink! Wenn in meiner Tasche D! och ein Thaler klingt!."1

Раптом він видобув з кишені жменю пфенігів.

— Беріть! Я тепер пан!.. Не хочете? Ого, у Франції ми ще й не такі гроші мали, тільки й розкидались ними. Мало хіба ми там напалили та людей набили!.. І не кого-небудь, а франтірерів...

Настрій п'яних часто змінюється. Несподівано Бартек згріб гроші зі стола й жалісно вигукнув:

— Господи, змилуйся над моєю грішною душею! Потім сперся ліктями на стіл, обхопив голову руками й замовк.

•— Що з тобою? — спитав якийсь п'яний. ,

— Чим я винен? — сумно буркнув Бартек.— Самі лізли. А жаль мені їх було, бо земляки ж обидва. Господи, помилуй! Один був рум'яний, як та зоря, а ранком побілів, як полотно. А потім їх, ще живих, засипали землею... Горілки!..

1 Пий, пий, пий! Поки в моїй кишені Дзвенить хоч один талярі,. (Нім.)

Запанувала похмура тиша. Селяни здивовано презирались.'

— —Що він меле? — спитав котрийсь.

— Із совістю розмовляє.

— Через війну людина і п'є,— промимрив Бартек. Він випив дві чарки підряд. Якусь хвилину посидів

мовчки, потім плюнув, і до нього несподівано повернувся добрий настрій.

— Ви говорили з Штейнмецом?.. А я говорив! Ура! Пийте. Хто платить? Я!

— Ти платиш, пияку, ти! — озвався голос Магди.-** Але і я тобі дам заплату, побачиш! __.

Бартек глянув на свою жінку скляними очима. . —А з Штейнмецом ти говорила? Хто ти така? *

Замість відповісти йому, Магда звернулася по співчуття до слухачів і залементувала:

*— Ой люди, люди, ви бачите мій сором і мою долю? Повернувся! Я зраділа йому; як чомусь доброму, а він повернувся. п'яний. І бога забув, І по-польськп забув. Ліг спати, протверезився, а тепер внову п'є і моєю працею, моїм потом платить. А відкіля ти взяв ці гроші? Чи не моя то праця, не моя кривавиця? Ой люди, люди, не католик він уже, не людина, а німець навіжений. Він по-німецьки геркоче і людською кривдою жити прагне. Та це ж перевертень, та це ж.-

І жінка залилася слізьми, а далі піднесла голос октавою вище:

<— Дурний він був завжди, але добрий, а тепер що з нього зробили? Ждала його день і ніч та й діждалась. Ні тобі втіхи, ні тобі змилювання! Боже всемогутній! Боже милостивий! Бодай ти одубів, бодай ти до решти понімечився!

Останні слова вона проказала жалібно, майже проспівала.

А Бартек на те озвався: Мовчи, а то лупки дам!

— Бий! Відрубай голову, відрубай, убий, замордуй! — несамовито кричала Магда і, витягнувши шию, звернулася до присутніх:

— А ви, люди, дивіться!

Але люди почали розходитись. Незабаром корчма спорожніла; зостався тільки Бартек і жінка з витягнуною шиєю.

— Чого ти дихало витягаєш, як гуска,—бурчав Бартек.— Іди додому.

— Відрубай! Відрубай!

і,— — А от і не відрубаю,—одказав Бартек і сховав руки в кишені.

Тут корчмар, щоб покласти край сварці, погасив єдину свічку. Стало темно й тихо. За хвилину в темряві залунав писклявий голос Магди:

" Відрубай!

•—А я не відрубаю,—відповів переможний голос Бартека.

В місячному світлі видпо було дві постаті, що прямували від корчми до села. Людина, що йшла попереду,, голосно лементувала: то була Магда; за нею, схиливши голову, покірно ступав переможець під Гравелоттом і Седаном.

VII

Бартек повернувся такий кволий, що не міг працювати. Це була велика втрата, бо господарство негайно потребувало чоловічих рук. Магда викручувалась з усіх сил. Працювала від світання до смеркання. Сусіди Чемерницькі помагали їй, як могли, та цього, однак, було мало, і господарство потроху занепадало. Довелось Магді йти по позички до колоніста Юста, німця, котрий купив колись у пригнобленського пана кільканадцять моргів непридатної землі, а тепер мав найкраще на селі господарство і позичав людям гроші

за досить високі проценти. Позичав насамперед дідичеві, панові Ялтинському, ім'я котрого красувалось у "Золотій книзі", отож він саме через це й мусив підтримувати пишність свого дому на відповідному рівні. Але Юст позичав і селянам. Магда вже півроку була винна йому кілька десятків талярів, частину яких вклала в господарство, а частину надіслала під час війни Бартекові. Та це було б байдуже, бо цього року бог дав добрий урожай і після жнив борг можна було б сплатити, треба було тільки докласти рук. Та от нещастя — Бартек не міг працювати. Магда не хотіла цьому вірити й ходила до ксьондза на пораду, як би

чоловіка розворушити, а він таки справді не міг. Як тільки трохи стомлювався, йому перехоплювало дух, боліли крижі. Отож він сидів цілі дні під хатою і кутив порцелянову люльку з зображенням Бісмарка в білому мундирі й кірасирському шоломі на голові та поглядав на світ божий стомленими, сонними очима людини, яка ще не відпочила від колишніх трудів. І думав при цьому трохи про війну, трохи про перемоги, трохи про Магду, трохи про все—і ні про що.

' Одного разу, сидівши отак під хатою, він здалека почув плач Франека.

Франек повертався зі школи і ревів на всю око-лицю.

Бартек вийняв люльку з рота.

— Ану ти, Франц! Що з тобою?

— Еге, ."що з тобою",— повторив, хлипаючи, Франек.

— Чого ревеш? ^

— Як же мені не ревити, коли дістав по пиці...

— Хто тобі дав по пиці?

— Хто ж, як не пан Беґе!

Пан Беґе був за вчителя в Пригнобленому.

— А яке вій має право бити тебе по пиці? <— Значить, має, коли дав.

Маґда, що підгортала па-городі картоплю, перелізла чзрез пліт із сапою в руці й підійшла до дитини. "— Що ти там накоїв?

— Нічого не накоїв... Просто назвав мене польською свинею, заїхав мені в пику і сказав, що тепер, як звоювали французів, будуть нас ногами топтати, бо вони найдужчі. А я йому нічого не зробив, тільки коли він спитав, хто найважливіша людина на світі, а я відповів, що святий отець, а він дав мені по пиці, а я став кричати, а він вилаяв мене польською свинею і сказав, що тепер, як завоювали французів...

Франек'став повторювати раз за разом: "А він сказав, а я сказав". Нарешті Магда затулила йому долонею рота і закричала до Бартека:

—< Чуєш! Чуєш!.. Іди воюй французів, а потім німець товктиме твою дитину, як собаку! Нехай свинею називає! Іди, воюй." Нехай шваб уб'є твою дитину —" оце тобі нагорода... Щоб тобі трясця...

Тут розчулена власними словами Магда також заголосила,, а Бартек витріщив очі, роззявив рота — він так здивувався, що не міг слова вимовити, а насамперед збагнути того, що сталося. Як же так? А. його перемога?.. Він ще трохи посидів мовчки, потім йому щось блиснуло в очах, кров шугнула в обличчя. Здивування, так само, як переляк, у людей простакуватих часто перетворюється в шаленство. Бартек раптом схопився і пробурмотів ..крізь зціплені зуби:

****е** Я ось з ним побалакаю!

І пішов. Іти було недалеко, школа одразу ж за костьолом. Пан Беґе саме стояв коло ґанку серед гурту поросят і кидав їм шматки хліба.

Це був рослий чоловік років під п'ятдесят, міцний, як дуб. Сам він не був товстий, тільки обличчя було дуже гладке. А з того обличчя сміливо й енергійно дивились великі риб'ячі очі.

Бартек підійшов до нього зовсім близько.

За що ти, німче, мою дитину б'єш? Was? Пан Беґе відступив від нього на кілька кроків, Зміряв його поглядом без тіні боязні і спокійно сказав:

— Геть, иольска турень! 1

— За що дитину б'єш?

•— Я й тебе бить, польска хама! Тепер ми вам покажем, хто ту пан. Іди на чорт, іди на скарга суд... геть!

Бартек, схопивши вчителя за плечі, затряс ним з усієї сили, примовляючи хрипким голосом:

— Ти знаєш, хто я такий? Знаєш, хто французів поколошматив? Знаєш, хто з Штейнмецом розмовляв? За що дитину б'єш, швабська заразо?

Риб'ячі очі пана Беґе вилізли наверх незгірше Бар-текових, але пан Беґе був дужий чоловік і вирішив одним махом спекатись напасника.

Він замахнувся і дав здоровезного ляпаса переможцеві під "Гравелоттом і Седаном" Тоді Бартек ошалів. Голова Беґе колихнулась в один та в другий бік, мов маятник, тільки набагато швидше. В Бартеку знов прокинувся страшний громитель арапів та зуавів. Марно двадцятирічний Оскар, син Беґе, хлопець так само дужий, як і батько, поспішив йому на допомогу. Зав'язалась бійка, коротка, але запекла, в якій сип полетів сторчака на землю, а батько опинився в повітрі. Піднявши руки вгору, Бартек ніс його, сам не знаючи куди. Як на те, перед хатою стояла діжка з помиями, що їх ощадлива пані Беґе зливала для свиней. І от у діжку щось шубовснуло, а за хвилину стало видно тільки ногн, що стирчали з неї й несамовито дригались. Пані Беґе вибігла з хати.

— Гвалт! Рятуйте!

Не розгубившись, вона одразу перевернула діжку й вилляла разом з помиями чоловіка на землю. Колоністи з найближчих хат поспішили на допомогу.

Кільканадцять німців кинулось на Бартека й почали молотити його киями та кулаками. Зчинилась загальна сутичка, в якій трудно було відрізнити Бартека від його ворогів: в одній. купі людей судорожно звивалось кільканадцять тіл. ' —

Раптом з цієї купи вискочив, мов шалений, Бартек і щодуху побіг до плоту. "

Німці кинулись за ним, але в цю мить пліт затріщав і здоровенний кілок захитався в могутніх ручищах Бартека.

Він обернувся до німців, розлючений, запінений, з кілком у піднятих руках. Німці розбіглись.

Бартек погнався, за ними.

На щастя, він нікого не наздогнав. За цей час він охолов і почав відступати додому. Коли б перед ним були французи, цей відступ увічнила б історія!

А діло було так. Чоловік з двадцять напасників зібрались докупити і стали напирати на Бартека. Він звільна відступав, як дикий кабан леред зграєю собак. Часом він спинявся, тоді спинялись і його переслідувачі: кілок викликав у них велику пошану.

Але вони кидали камінням, і один камінь влучив Бартекові в лоб. Кров заливала йому очі. Він відчув, що втрачав сили. Похитнувся раз, другий, опустил кілка і впав.

— Ура! — загукали колоністи.

Та поки вони добігли до Бартека, він знову звівся на ноги. Це їх спиною. Цей поранений вовк міг бути ще небезпечним. Крім того, відціля було вже недалеко до перших хат, і стало видно, як відтіля кілька парубків щодуху біжать на поле бою. Колоністи відступили до своїх осель.

— Що тут сталось? — питали, надбігаючи, парубки. ♦— Німців трохи поколошав,— відповів Бартек.

І зомлів.

Справа набула небезпечного розголосу. Німецькі газети надрукували дуже зворушливі статті про переслідування, що їх зазпав мирна німецька людність від варварської темної маси, підбурюваної антиурядовою агітацією та релігійним фанатизмом. Беґе став героєм. Це він, тихий і скромний вчитель, що запроваджує освіту на далеких окраїпах держави, він, справжній апостол культури серед варварів, перший став жертвою безладдя. Щастя, що за ним стоять сто мільйонів німців, які не дозволять, щоб і т. д.

Бартек не знав, яка буря збирається над його головою. Навпаки, він вважав, що все йде гаразд і він виграв справу в суди Адже Беґе побив його дитину і перший його вдарив, а потім стільки колоністів на нього напало! Мусив же він боронитись! До того ж вони розбили йому каменем голову. І кому? Йому, про кого так часто згадувалось у наказах, йому, хто виграв битву під Гравелоттом, хто говорив з самим Штейнме-цом, хто заслужив стільки хрестів! До його свідомості не доходило, як німці могли про все це не знати і так його скривдити. До його свідомості також, не доходило, як Беґе наважився сказати пригнобленцям, що тепер німці топтатимуть їх за те, що вони, пригнобленці, здорово били французів. Але .щодо себе Бартек був певний, що суд і уряд стануть на його бік. Там уже знатимуть, хто він такий і що робив на війні. А Штейнмец неодмінно заступиться за ним. Адже Бар* тек через цю війну і збіднів, і заборгував — не відмовлять же йому в справедливості.

Тим часом до Пригнобленого за Бартеком приїхали жандарми. Вони, мабуть, сподівались великого опору, бо приїхало їх аж п'ять, з зарядженими рушницями. Та вони помилились. Бартек і не думав 'опиратись. Йому сказали сісти на бричку: він сів. Тільки Магда розпачливо й уперто повторювала:

— Ой, треба було тобі тих французів так воювати? А тепер маєш, бідолахо, маєш!

— Мовчи, дурна! — відповідав Бартек і всю дорогу весело усміхався до прохожих,

— Я їм покажу, кого вони кривдили! — гукав він з брички.

І він поїхав до суду, як триумфатор, з усіма своїми хрестами на грудях.

Суд і справді поставився до нього милостиво. Зваживши на обставини, що пом'якшували його провину, Бартека засудили тільки на три місяці ув'язнення. Крім того, його оштрафовано на півтораєста марок на користь родини Беґе та інших "зневажених дією" колоністів.

"Проте злочинець,— писала в судовому звіті "Pose-ner Zeitung" — після оголошення вироку не тільки не виявив найменшого каяття, але вибухнув такими брутальними словами й так безсоромно виставляв свої уявні заслуги перед державою, що треба тільки дивуватись, чому прокурор не порушив проти нього нової справи за образу суду і німецького народу..."

Тим часом Бартек сидів у холодній і спокійно пригадував свої геройства під Гравелоттом, Седаном і Парижем.

Однак ми були б несправедливі, коли б сказали, що й учинок пана Беґе не викликав ніякого громадського осуду. Навпаки, навпаки! Одного дощового ранку якийсь польський депутат у рейхстагу дуже

красномовно доводив, як змінилося ставлення до поляків у Познані; як за мужність і жертви, що їх зазнали познаньські полки під час війни, належало б більше дбати про права людності в Познаньській провінції; як, нарешті, пан Беґе в Пригнобленому наду-

"Познаньська газета" (нім.).

живав своїм становищем учителя, бив польських дітей, називав їх польськими свиньми й обіцяв, що після цієї війни приходитьки топтатимуть аборигенів.

І поки депутат-говорив, дощ собі йшов'та й ішов, а тому що в такі дні людей хилить на сон, то позіхали консерватори, позіхали націонал-ліберали і соціалісти, позіхав центр, бо діялось це все ще до "культурної боротьби".

Нарешті після цієї "польської скарги" палата перейшла до порядку денного.

Бартек тим часом сидів у холодній, а власне, лежав у тюремному шпиталі, бо від удару каменем у нього відкрилась рана, яку він дістав ще на війні.

Коли у нього не було гарячки, він думав та й думав, як той індик, що від думок здох. Проте Бартек не здох, але нічого й не видумав.

Однак у хвилини, які по-науковому називаються *lucida intervalla* ', спадало йому на думку, що даремно він так "колошматив" французів. '

Для Маґди настали тяжкі часи. Треба було сплатити штраф, а грошей узяти нізвідки. Пригноблен-ський ксьондз хотів допомогти, та виявилось, ' що в касі немає й сорока марок. Парафія його була бідна, до того ж ксьондз ніколи не знав, куди діваються цер-; ковні гроші. Пана

Яжинського не було вдома. Казали, що поїхав у Королівство Польське свататись до якоїсь багатой панни.

Магда не знала, як їй бути.

Про відстрочення сплати штрафу нічого було й думати. Що ж його робити? Продати коні, корови? Саме був переднівок, найтяжчий час. Наближалися жнива, в господарстві потрібні були гроші, а вони всі розійшлися. Жінка з розпачу ламала руки. Подала до суду

Хвилина проблиску свідомості (лат.).

кілька просьб про помилування, посилаючись на заслуги Бартека. Не одержала навіть відповіді. Наближався термін сплати, я з ним секвестр.

Магда молилась і молилась, гірко згадуючи довоєнні часи, коли вони жили заможнo, а Бартек ще й підробляв на фабриці. Пішла позичати гроші до кумів, але й у них не було. Війна всім далася взнаки. До Юста не сміла йти, бо й так була йому винна і навіть не заплатила процентів. Тим часом Юст несподівано сам прийшов до неї.

Одного разу опівдні Магда сиділа на порозі своєї хати й нічого не робила, бо з розпачу зовсім знесиліла. Вона дивилась на золотих мушок, що літали в повітрі, й думала: "Щаслива оця мушва, літав собі як хоче і ні за що не платить..." Часом вона тяжко зітхала, або з її поблідлих уст зривалось тихе воання: "Боже, боже!" Раптом перед ворітьми показався гачкуватий ніс Юста, під яким висіла гачкувата люлька. Магда зблідла. Юст озвався:

— Morgen! 1

— Як ся маєте, пане Юст?

— А як мої гроші? —

— Ой мій дорогенький пане Юст, потерпіть ще трохи. Нема грошей, що я зроблю? Чоловіка мого забрали, штраф за нього треба платити, не знаю, що й робити. Краще б я вмерла, ніж отак мучитись. Вв вже зачекайте, мій дорогенький пане Юст!

Магда заплакала й покійрно поцілувала пана Юста в товсту, червону руку.

— Пан-дідич приїде, то я у нього позичу та й віддам вам.

— Ну, а штраф з чого заплатите?

— А хто ж його знає! Хіба корівчину доведеться продати.

1 Доброго ранку! (Нім.)

-г То я вам позичу іще. 1

— Бог вам віддячить, мій пане/ Ви хоч і лютеранин, але добрий чоловік. Правду кажу! Коли б інші, німці були такі, як ви, то люди б їх благословляли.

— Але я без проценту не дам. ч

— Я знаю, знаю.

— То дасте мені розписку на весь борг.

— Гаразд, добрий пане. Бог вам віддячить!

— Ось я буду в місті, тоді складемо акт.

Юст був у місті і склав акт, а перед тим Магда ходила до ксьондза радитись. Але що тут можна було вразити? Ксьондз казав, що термін короткий, а процент високий, і дуже бідкався, що пан Яжинський кудись поїхав, бо якби був удома, то, може, поміг бп. Але Магда не могла чекати, поки продадуть її худобу^ й погодилась на всі умови Юста. Вона позичила аж триста марок, тобто вдвоє більше, ніж становив штраф, бо й господарство потребувало грошей. Щоб акт був дійсним, Бартек мусив власноручно скріпити його своїм підписом, що він і зробив. Для цього Магда навмисне ходила до нього в холодну., Переможець був дуже сумний, пригнічений і хворий. Він хотів був ще писати скаргу й виповісти свої кривди, але скарги не* прийняли. Статті "Ppsener Zeitung" дуже неприхильно настроїли проти нього урядові сфери. Хіба вони не повинні були поширити опіку над мирним німецьким населенням, "яке в останню війну показало стільки прикладів любові до вітчизни і принесло стільки жертв"? Отже, скаргу Бартека відхилили слушно. І не дивно, що це його остаточно пригнітило.

— Ну, тепер ми зовсім пропадемо,— сказав він.

— Зовсім,— повторила Магда. Бартек про щось глибоко замислився.

— Сильно вони мене скривдили,— мовив він.

— Беґе до хлопця чіпляється,—повідомила Магда.—Ходила його просити, то він мене ще й вилаяв,

Ой, тепер німці в нашому селі взяли гору! Вони тепер нікого не бояться.

Певно, що вони найсильніші,— сумно промовив Бартек.

— Я проста, жінка, але скажу: найсильніший бог.

В ньому наш порятунок,— додав Бартек. Вони трохи помовчали, потім Бартек спитав:

— Ну, як Юст?

— Якби дав бог урожай, то, може б, якимось із ним розплатились. Можливо, й пан нам допоможе, хоч він і сам заборгував німцям. Ще перед війною подейкували, що мусить продати маєток. Хіба що багату панну засватав.

— А скоро він повернеться?

*— Хто його знав? У дворі кажуть, ніби незабаром з дружиною приїде. Як повернеться, то німці його притиснуть. І скрізь ті німці! Так і лізуть звідусюди, як комашня! Куди не глянь, де не спитай — чи в місті, чи на селі,— скрізь німці... Мабуть, за гріхи паші! І нема від них порятунку!

— Може, щось придумаєш, ти ж розумна жінка. <~ Що я придумаю? Що? Хіба я з доброї волі брала

у Юста гроші? Правду кажучи, то та хатина, в котрій сидимо, і земля, —вже його. Юст кращий за інших німців, та й він теж свої вигоди пильнує. Не попустить вія мені, як і іншим не попустив. Хіба я вже така дурна, що не тямлю, нащо він мені тиче гроші? Але що ж робити? Що робити! — казала вона, ламаючи руки.— Радь ти, коли такий розумний. Французів умів бити, а от що робитимеш, як не буде даху над головою, не буде чого їсти!

Переможець під Гравелоттом вхопився за голову.

— О Ісусе, Ісусе

У Магди було добре серце: її зворушило Бартекове страждання, і вона сказала:

— Тихо, чоловіче, тихо! Не хапайся за голову, бо вона ще не загоїлась. Аби врожай бог дав. Житечко таке гарне, що хоч землю цілуй, пшениця теж. Земля не німець, не скривдить. Хоч через твою війну земля й кепсько оброблена, але росте все так, що аж-аж! Магда усміхнулася крізь сльози. 1

*~ Земля не німець,— повторила ще раз.

Магдо! — промовив Бартек, дивлячись, на неї своїми виразливими очима.—1 Магдо! j— Чого?

•— А ти якась така... така..*

Бартек відчував до неї велику вдячність, та не вмів її висловити, , " ^

гх

Магда справді варта була десятка інших абияких жінок. Вона трохи собкала своїм Бартеком, але була прив'язана до нього щиро. В хвилини гніву, ч як-от було в корчмі, прилюдно називала його дурнем, проте хотіла, щоб люди думали інакше, тому не раз казала: "Мій Бартек удав з себе дурня, а насправді він хитрий". А Бартек був такий хитрий, як його кінь, і без Магди не міг би дати ради ні господарству, ні чомусь іншому.. Тепер також усе звалилось на її бідолашну голову, і вона почала бігати, ганяти, ходити, просити, і таки вибігала порятунком. Через тиждень після останніх відвідин в тюремному шпиталі вона знову прибігла до Бартека засапана, розчервоніла, щаслива.

*— Як ся маєш, Бартеку, німчаю! — радісно гукнула вона.—Знаєш, приїхав пан! Оженився в Королівстві Польському. Молода пані — просто ягідка. А добра всякого набрав за нею, ой-ой!

Поміщик з Пригнобленого таки оженився, приїхав додому з дружиною і справді взяв за нею чимало "всякого добра".

■— Пу, то й що з того?— спитав Бартек.

— — Мовчи, дурний! — відказала Магда.— Ой засапалась! О господи... Пішла поклонитись пані, а вона вийшла, як королева, молодесенька, як лугова квіточка, гарнесенька, як зоря... От спека! Ото захекалась, я!— .

Магда стала витирати фартухом спітніле обличчя. Далі промовила уриваним голосом:

— А сукня на ній, як та голуба волошка... Я вклонилася їй в ноги, а вона дала мені ручку поцілувати... а ручки пахучі й маленькі, як у дитини!.. Наче якась свята на образку, добра: біду людську розуміє. Стала я просити в неї допомоги... Хай бог дасть їй здоров'я!.. А вона каже: "Що тільки зможу, все зроблю". А голосок такий, що як скаже слово, то тобі аж на душі солодко зробиться. Стала я їй розказувати, які в нашому Пригнобленому люди нещасні, а вона й каже: "Ой, не тільки в Пригнобленому..." Ну, я розревілась, і вона теж. Коли тут пан надійшов, побачив, що вона плаче, і давай її цілувати— і в губи, і в очі. Пани не такі, як ви! Тоді вона йому і каже: "Зроби, що можеш, для цієї жінки". А він каже: "Все на світі, що тільки хочеш..." Хай же її матір божа благословить, мою ягідку золоту! Хай благословить її дітьми і здоров'ям! А пан зараз і каже: "Завинили ви тяжко, бо далися німцєві в руки, але,— каже,— зарятую вас і грошей для Юста дам".

Бартек став чухати потилицю.

— То й пан же був у німців у'руках.

— Ну то й що? Адже пані багата. Вони тепер могли б усіх німців у Пригнобленому купити, отож панові й можна говорити, що хоче. "Незабаром,—каже пан,— будуть вибори: то нехай люди за німців не голосують, а я і на Юста дам, і Бєге приборкаю". А пані його за це за шию обняла, а пан питає за тебе і каже: "Якщо слабий, то я з лікарем

поговорю, щоб написав йому довідку, що не може зараз сидіти. Якщо його не звільнять зовсім,—каже,—то одспдить взимку, а тепер робити на жнивах треба". Чуєш? Учора пан у місті був, а сьогодні лікар приїде до пана в гості, бо його пан запросив. Він — пе німець, отож напише довідку. А взимку сидітимеш у тому, карцері, як король, буде тобі тепло, і їсти задарма дадуть, а тепер підеш додому до роботи, і Юстові заплатимо, а пан, може, й ніякого проценту не візьме, а як не оддамо всього восени, то я попрошу пані подождати. Хай її матір божа... Чуєш?..

*— Добра пані, що й казати! — бадьоро мовив Бартек.

— Як вийдеш, вклонишся їй у йоги неодмінно, а то я тобі твою жовту голову одірву! Аби тільки бог дав урожай! От бачиш, хто тебе зарятував! Німці? Вони б тобі хоч гріш дали за твої дурні мендалі? Ґа? Дали б тобі по довбешці, та й годі. Вклонишся ж пані в ноги, кажу тобі.

— Чого ж не вклонитись,— рішуче відповів Бартек.

Доля, здається, знов усміхалась переможцеві. За кілька днів його повідомили, що за станом здоров'я він тимчасово звільняється з в'язниці аж до зими. Але йому наказали спочатку з'явитись до лапдрата. У Бартека душа знов утекла в п'яти. Цей чоловіча, що тільки з багнетом у руці здобував знамена й гармати, тепер боявся будь-якого мундира більше, ніж смерті; в душі його зародилось якесь глухе, несвідоме почуття, що його переслідують, що можуть зробити з ним що завгодно, що горує над ним якась величезна ворожа сила, яка може його знищити, коли він спробує їй опиратись. І от він стоїть перед ландратом, як колись перед Штейнмецом, не дихаючи, виструнчений, з втягнутим животом і випнутими колесом грудьми. Крім ландрата, тут було й кілька офіцерів; війна і військова дисципліна, мов живі, знов постали у Бартека перед очима. Офіцери дивились на нього крізь золоті пенсне гордо і презирливо, як і належить дивитись прусським офіцерам на простого солдата та ще й польського хлопа. Так Бартек стояв, затамувавши подих, а ландрат говорив щось наказовим тоном. Не просив, не умовляв, а наказував, погрожував. У Берліні вмер депутат, призначені нові вибори.

f— Da polnisches Viehспробуй тільки голосувати за пана Яжинського!

Брови в офіцерів ту ж мить стяглися, утворюючи грізні лев'ячі зморшки. Один, відгризаючи кінчик сигари, повторив за паном ландратом: "Спробуй!" — і в переможця Бартека перехопило дух. Коли почув нарешті жадане: "Забирайся геть!", зробив півоберта наліво, вийшов і з полегкістю зітхнув. Йому наказали голосувати за пана Шульберга з Великої Кривди. Над наказом він не замислювався, але з полегкістю зітхнув, бо йшов до Пригнобленого, бо на жнива він буде вдома, бо пан обіцяв заплатити Юстові.

Бартек вийшов за місто. Колосся на нивах гойдалось і шелестіло милим для селянського вуха шелестом. Бартек був ще кволий, але сонце приємно пригрівало його. "Та й гарно ж як на світі!" — думав змучений солдат, і до Пригнобленого вже недалеко.

ас

Вибори! Вибори! Пані Марія Яжинська ні про що інше не думає, не говорить, не мріє — тільки про них.

— Пані добродійка— великий політик,— каже їй сусід-шляхтич, присмоктуючись губами до її маленьких ручок, а "великий політик" червоніє, як вишня, і відповідав з чарівною усмішкою:

1 Ти, польське бидло! (Нім.)

— О, ми агітуємо, як тільки можемо!

— Пан Юзеф буде депутатом,— переконано каже шляхтич, а "великий політик" відповідає:

— Я б того дуже хотіла, хоча йдеться не тільки про Юзя (тут "великий політик" зовсім не політично пече рака), бо то справа... загальна...

— Справжній Бісмарк! Як бог свят! — вигукує шляхтич і знов цілує маленькі ручки, потім вони обоє радяться про агітацію.

Шляхтич бере на себе Нижню Кривду і Нужденне (Велика Кривда втрачена, бо належить поміщикові Шульбергові), а пані Марія має взятися насамперед за Пригноблене. Їй аж голівка палає від такої відповідальної ролі. Але вона не гає часу. Щодня її можна побачити на вулиці, коли вона обходить хати. Одною рукою притримує сукню, в другій — парасолька, з-під сукні виглядають маленькі ніжки, що жваво дріботять в ім'я великих політичних цілей. Вона заходить до хат, а працюючим людям по дорозі гукає: "Боже поможи!" Відвідує хворих, привертає на свій бік людей, допомагає, де може. Вона робила б це і без політики, бо має добре серце, але для політики — тим більше. Чого б вона задля неї не зробила! Тільки не сміє признатися чоловікові, що їй страшенно хотілося б поїхати на селянську сходку. Вона навіть склала собі в голові промову, яку слід би виголосити на сходці. І яка ж то промова! Яка промова! Правда, вона, мабуть, не паважилася б її сказати, але коли б сказала, ого! Зате, коли до Пригнобленого надійшла звістка, що власті розігнали сходку, "великий політик" розревілася зі злості в своїй кімнаті, подерла хусточку і цілий день ходила з червоними очима. Даремно чоловік просив її, щоб вона так не переживала. Другого дня агітація в Пригнобленому провадилася ще з більшим запалом. Пані Марія тепер не відступає ні перед чим. За день вона обходить кільканадцять хат і так голосно лає німців, що чоловік мусить її гамувати. Проте небезпеки тут нема ніякої. Люди приймають її з радістю, цілують в руку й усміхаються до неї, бо вона така гарна, така рожева, що куди не ввійде, там стає ясніше. От вона заходить і до Бартекової хати. Лиско на неї гавкає, але Магда сердито гамселиє його дрюком по голові.

— О ясна пані! Моє золотко, моя красуне, моя ягідко! — гукає Магда, припадаючи до її руки.

Бартек, згідно з умовою, падає їй до ніг, малий Франек спочатку цілує її в руку, потім кладе пальця в рот і застигає в цілковитому захопленні.

— Сподіваюсь,—каже після привітань молода пані,—сподіваюсь, Бартеку, що ви голосуватимете за мого чоловіка, а не за пана Шульберга.

— О моя зоре! — вигукує Магда.— Хто б за того Шульберга голосував! Хай його родимець поб'є! (Тут Магда знов цілує пані в руку). Не гнівайтесь, вельмишановна пані, бо коли говориш про тих німців, то язика не вдержиш...

— Чоловік сказав мені, що заплатить Юстові.

— Хай його бог благословить! — Тут Магда звертається до Бартека: — Чого ж ти стоїш, як пень? Він, пані, у мене такий мовчун.

— Голосуватимете за мого чоловіка?— питає пані.— Правда? Ви поляїш, ми поляки, будемо підтримувати одне одного.

— Я б йому в'язи скрутила, коли б він не голосував! — каже Магда.— Чого ж стоїш, як пень? Він у мене такий мовчун. Ворухнися ж!

Бартек знов цілує пані в руку, але так само мовчить, темний, як ніч. На думці у нього ландрат.

* * *

Нарешті настав день виборів. Пан Яжинський певний своєї перемоги. До Пригнобленого з'їжджаються сусіди. Вони вже повернулися з міста, де проголосували за свого кандидата, і тепер чекатимуть тут відомостей, які привезе ксьондз. Потім буде обід, а ввечері Яжинські виїдуть до Познані, а відтіля в Берлін. Деякі села з виборчого округу голосували ще вчора. Результати будуть відомі сьогодні. Всі сподіваються на краще. Молода пані трохи неспокійна, але повна надії й усміхнена. Вона так гостинно приймав сусідів, що всі визнають: пан Яжинський знайшов справжній скарб. "Скарб" не може всидіти спокійно

на місці, бігає від гостя до гостя й вимагає від кожного запевнення, що "Юзьо буде обраний". Насправді вона не з амбіції й не з честолобства хоче стати дружиною депутата, її юній голівці примарилось, що їй з чоловіком судилося виконати якусь важливу місію. Серце в неї б'ється, як на вінчанні, і радість освітлює її гарненьке личко. Спритно лавіруючи поміж гостей, вона підходить до чоловіка, тягне його за рукав і шепче йому на вухо, як дитина, коли хоче когось подразнити: "Пан депутат!" Він усміхається, і обоє вони невимовно щасливі. Обом їм хочеться міцно поцілуватись, але при гостях незручно. Всі поглядають у вікно, бо справа дійсно важлива. Колишній покійний депутат був поляк, і німці вперше у цьому окрузі виставляють свого кандидата. Очевидно, переможна війна додала їм відваги, і саме тому для поляків, що зібрались у пригнобленського пана, так важливо, щоб був обраний їх кандидат. Патріотичних промов не бракує ще до обіду, і вони особливо хвилюють молоду пані, яка до них ще не звикла. Хвилинами на неї нападає страх: а що коли під час підрахунку голосів вчинять якесь шахрайство? Але ж у комітеті засідають не тільки німці!

Старші громадяни пояснюють їй, як провадиться підрахунок голосів. Вона чула це вже сто разів, та їй хочеться почути ще. Бо йдеться ж тут про те, кого місцева людність матиме в парламенті: свого оборонця чи ворога! Скоро це стане відомо, навіть дуже скоро, бо на дорозі виникав хмарка куряви. "Ксьондз їде! Ксьондз їде!" — загомоніли гості. Пані блідне. На всіх обличчях помітно хвилювання. Всі певні перемоги, а однак остання хвилина змушує дужче битися серце. Але то не ксьондз, то економ приїхав конем з міста. Може, він що-небудь знає? Он він прив'язує коня до кілка й поспішає до двору.

Гості на чолі з господинею вибігають на ґанок.

*— Є якісь відомості? Є? Нашого пана обрано? Що? Іди сюди! Знаєш напевне? Результат оголошено?

Запитання сиплються градом, а економ кидав шапку вгору:

— Нашого пана обрано!

Пані Марія сідає на лавку і кладе руку на груди*

— Віват! Віват! — кричать сусіди.— Віват! З кухні вибігають слуги.

— Віват! Німці побиті! Хай живе депутат! І пані депутатка!

— А ксьондз? — питає хтось.

— Зараз буде,— відповідає економ.— Останні голоси підраховують...

— Подавайте обід! — гукає пан депутат.

— Віват! — повторюють гості.

Всі повертаються з ґанку до зали. Тепер уже поздоровлення лунають спокійно, тільки сама пані не може погамувати радості і, не зважаючи на гостей, кидається чоловікові на шию. Та ніхто її за це не судить, навпаки, всі розчулені.

— Ну, значить, ще живемо!—каже сусід з Нужденного.

Тим часом перед ґанком загуркотіла бричка, і до зали входить ксьондз, а за ним старий селянин Мацей з Пригнобленого.

*— Віват! Вітаємо! — гукають гості.— Ну, якою більшістю?

Ксьондз деякий час мовчить і раптом кидає в обличчя цій загальній радості різко й коротко два слова:

— Шульберга... обрано!..

Хвилина здивування, град квапливих і тривожних запитань, на які ксьондз знов відповідав:

— Шульберга обрано!

Як? Що сталося? Яким чином? Економ каже, що ні! Що сталося?

Пані Марія гризе хусточку, і пан Яжинський виводить її, бідолашну, з зали, щоб вона не розридалась або не зомліла.

— О нещастя! Нещастя!— повторюють гості.

В цю хвилину від села долинають якісь невиразні голоси, немов крики радості. То пригнобленські німці бучно святкують свою перемогу.

Подружжя Яжинських повертається до зали. Чути, як молодий пан у дверях каже до пані: "Il faut faire bonne mine" І молода пані вже не плаче. Очі у неї сухі, тільки обличчя палає.

*— Розкажіть тепер, як це сталося? *— спокійно питає господар.

— Як же цьому не статися, ясний пане,— каже старий Мацей,— коли тутешні, пригнобленські хлопці голосували за Шульберга.

— Хто саме?

— Як? Тутешні?

— Аякже! Я сам бачив, та й усі бачили, як Бартек Словік голосував за Шульберга...

— Бартек Словік? — перепитує пані.

— Авжеж! Тепер його всі лають. А він качається

Треба зробити добру міну (франц.).

по землі, плаче, а жінка його проклинає. Я сам бачив, як він голосував.

— З села такого треба вигнати!"— каже сусід з Нужденного.

— Бо, ясний папе,— каже Мацей,— інші теж, котрі були на війні, голосували, як і він. Кажуть, що їм німці наказали.

Зловживання! Справжнє зловживання! Недійсні вибори! Примус! Шахрайство! — лунають голоси.

Невеселий обід був того дня у пригнобленського пана.

Увечері Яжинські виїхали, але не до Берліна, а до Дрездена.

Тим часом нещасний, всіма проклятий і всім ненависний Бартек сидів у своїй хаті, чужий навіть своїй жінці, бо й вона за цілий день не промовила до нього ані слова.

* * *

Восени бог дав добрий урожай, і пан Юст, який одержав у власність Бартекове господарство, радів, що зробив вигідне діло.

Одного дня з Пригнобленого до міста йшло троє людей: чоловік, жінка й дитина. Чоловік дуже зігнувся і схожий був більш на діда, ніж на здорову людину. Вони тупали до міста, бо в Пригнобленому не могли знайти роботи. Ішов дощ. Жінка гірко ридала за втраченою хатою й рідним селом. Чоловік мовчав. На дорозі нікого й нічого не було: ні

людини, ні підводи, тільки розп'яття розкинуло мокрі від дощу руки. Дощ припустив ще дужче. Смеркало.

Бартек, Магда і Франек тюпали до міста. Переможець під Гравелоттом і Седаном мав узимку ще одси-діти у в'язниці в справі Беге.

Пани Яжинські бавили час у Дрездені.